

SREDNJOVJEKOVNI BOSANSKI NOVAC SREDNJEG I KASNOG RAZDOBLJA – VRIJEME KRALJEVSTVA

U radu se razmatra okrunjenje Tvrtka I. za kralja sa sfragističkoga (sigilografskoga), diplomatskoga, heraldičkog i numizmatičkog aspekta. Analizirane su povijesne i političke prilike u Bosni i okolnim zemljama, idejna stajališta o svetosti vladara i dinastije, poimanja carstva i kraljevstva, realna ograničenja koja su Tvrtku stajala na putu ostvarenja toga cilja te način na koji su ta ograničenja prevladana i posljedice toga čina. Autor daje tumačenje tada obavljenih heraldičkih promjena, dodavanja šest zlatnih ljljana na grb Tvrtkova prethodnika i uspostave dinastičkoga grba Kotromanića. Tako važna promjena političke slike srednjovjekovne Bosne ostavila je traga na pečatima, poveljama i novcu koji se može pratiti sve do propasti kraljevstva. S numizmatičkog aspekta to je prijelaz iz ranog u srednje razdoblje, odnosno prvo doba kraljevskoga novca. To doba obilježeno je dinarima koje su Tvrtko I. i Dabiša kovali za unutrašnji promet u Bosni, te drugom monetarnom gramom, novcem koji su za Kotor kovali bosanski protektori Tvrtko I., Tvrtko II. i Stjepan Ostoja. Suprotno dosadašnjim stajalištima, koja su sve bosanske kotorske kovove pripisivali Tvrtku I. (folari i dinari) ili Tvrtku I. (folari) i Stjepanu Ostoji (dinari), autor folare pripisuje Tvrtku II., a dinare prema vladarskoj intitulaciji dijeli u tri skupine i po jednu pripisuje svakom kralju. Tako je uklonjena nelogična praznina – prekid u slijedu kovanja i uspostavljen kontinuitet novčarske aktivnosti od 1300./1301. do 1463. godine. Iznosena je pretpostavka da se u budućnosti može očekivati pronalazak Dabišina novca kovanog za Kotor, a i novac Stjepana Ostoje kovan za unutarnji bosanski promet. Kao što je trenutak Tvrtkova okrunjenja označio prijelaz iz jednog monetarnog razdoblja u drugo razdoblje, autor u aktiviranju bosanske kovnice 1428. godine i u početku kovanja bosanskog novca prema turskoj novčanoj stopi vidi početak trećeg - kasnog novčarskog razdoblja, zapravo drugog doba kraljevskog novca, što je dijelom bila tema jednog od njegovih prethodnih radova. Osim metrološke promjene optjecajnog novca turski vojni i ekonomski pritisak, kojem je bosanska kraljevina bila izložena, rezultirao je i kovanjem velikoga bosanskoga zlatnika - četverostrukoga dukata. Taj je zlatnik bio posljedica pokušaja kralja Stjepana Tomaša da osigura ženidbu svoga sina s kćerju Francesca Sforze i da od sudionika Kongresa kršćanskih vladara u Mantovi pribavi podršku za svoju zemlju. Određeni heraldički elementi četverostrukoga dukata nemaju stoga stvarno, nego fiktivno značenje u smislu poznatih srednjovjekovnih situacija uzurpacije grbova i titulatura - preuzimanja tuđih (seniorskih, sizerenskih) grbova. Treći razlog za kovanje toga zlatnika bio je zahtjev sultana Mehmeda II. za isplatu velikog iznosa harača u zlatu.

Proглаšenje Bosne kraljevstvom 1377. godine

Uvod

Proглаšenje Bosne kraljevstvom, odnosno čin Tvrtkova okrunjenja za kralja, onaj je događaj na kojem se međusobno prelamaju i ukrštaju srednjovjekovna prava: historijsko, pravo mača, nasljedstva, vazala i seniora. Taj događaj i njegove posljedice ostavili su tragove u diplomatskom, heraldičkom, sfragističkom (sigilografskom) i numizmatičkom materijalu. To se analizira u ovom radu.

Srpska strana o Tvrtkovu okrunjenju i njegovim posljedicama šuti, bosanski spomenici opetovano ga i stalno naglašavaju, Ugarska ne zaboravlja napomenuti da je Bosna njoj podložna kraljevina još od 1137. ili možda čak od 1125. godine. Nema sumnje da su se tako izražavali odnosi članica nekadašnjeg arpadovičevskoga “natkraljevstva”. “Kitnjasta srednjovjekovna retorika” Arpadovića u Ugarskoj je nastavila živjeti i kada ta dinastija više nije vladala. Takva retorika nije bila strana ni Tvrtku.

Prihvatit ćemo izvrsnu dijagnozu D. Lovrenovića: “(teritorijalne akvizicije i) princip feudalne subordinacije nisu u prvom redu počivali na virtualnim pravima i kitnjastoj srednjovjekovnoj retorici – takav slučaj nije poznat – nego na “pravu mača”. U osnovi svega ležalo je pitanje realnog odnosa snaga¹; “ovo žongliranje titulama, kao nekom vrstom sentimentalne uspomene na vlast koja je bila i prošla, nije niti može biti polazište u ozbiljnoj raspravi o realnim političkim odnosima i subordinaciji²; “... srednjovjekovno vazalstvo (je) bilo fluidna kategorija – historijska polica osiguranja bez čvrstog pokrića – a ne jednom zauvijek uspostavljen odnos, proistekao iz same biti tadašnje recepcije prava³. Tako nam ostaje da se krećemo upravo unutar koordinata zacrtanih pravom mača (realni odnos snaga) i virtualnim pravom (tadašnja recepcija prava). Ne treba zanemariti činjenicu da se, i tada kao i danas, ostvareno silom kasnije nastoji legalizirati i uklopiti u važeće pravne okvire pozivom makar i na virtualno pravo. Tako nastaje paradoks – ništa ne ide bez sile, ali ni sila ne može bez prava.

Pojednostavljeno kazano: iako formalno vazali ugarske krune, bosanski vladari mogli su uživati gotovo potpunu samostalnost. Iako stvarno nisu vladali Bosnom, virtualno pravo ugarskih kraljeva nije moglo biti ugroženo. Ta dva paralelna toka, u istom vremenu i na istom prostoru, odvijaju se na dvije razine - u dvije dimenzije; mogu ići u beskonačnost i nije potrebno da se ukrste sve do trenutka u kojem se kvalitativno spajaju. Takav trenutak jest trenutak u kojem Tvrtko postaje kralj. Sve funkcionira dok je *kralj* – *kralj*, a *ban* – *ban*. Nije važno što *kralj* ne postavlja *bana*, nego je ta čast u Bosni nasljedna. Pravo, pa bilo ono i virtualno, nije narušeno. Kad *ban* samoinicijativno postaje *kralj*, senior može ili ne mora reagirati, može u skladu s mogućnostima posegnuti za mačem ili za virtualnim pravom pa i dalje na poveljama i pečatima isticati svoju kraljevsku vlast u Bosni (Matijaš Korvin, Vladislav II. i Ljudevit II.), a četvrta strana – Ugarskoj uvijek naklonjeni vrhovni arbitar u Rimu - može poslati ili ne poslati krunu novom kralju. Još u XII. stoljeću povelje i pečati ugarskih vladara navode Ramu kao zemlju ugarske krune, a Kulin je morao svoju odreku ponoviti pred kraljem Emerikom. Ipak prijelomni trenutak za ugarsko-bosanske odnose i prava nastupa bio je sredinom XIII. stoljeća kad je sjedište Bosanske biskupije dislocirano u Đakovo, na teritorij Ugarske. Tada je aktivirano patronatsko pravo ugarskih kraljeva – pravo imenovanja biskupa.⁴ Ako se još pridoda i vjersko-politički nauk pape Grgura VII., odnosno dodjela zemalja kao papinskoga lena, eto dovoljno jake osnove za ugarsko pravo na Bosnu, bez obzira što je u doba Tvrtkova kraljevanja ono moglo biti samo virtualno i što je nakon dugih

¹ Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006., str. 7.

² *Isto*, str. 8.

³ *Isto*, str. 7.

⁴ *Isto*, str. 19.-20.

natezanja definitivno tek početkom XIV. stoljeća Bosna izdvojena ispod Dubrovačke metropolije i podložena Kaločkoj nadbiskupiji.

Tvrtkovo okrunjenje

Nakon eliminacije župana Nikole Altomanovića, baštinika i sinovca Vojislava Vojinovića – još za života cara Uroša, “zaštitnika” prava i krune Nemanjića,⁵ koji se toga prava domogao mačem, stekli su se uvjeti da Tvrtko preuzme vladarski tribut sve-todimitarski dohodak i srpsku krunu. Ostaje otvoreno pitanje da li je, barem dijelom, Tvrtkovo pozivanje na *prijestolje praroditelja* trebalo dati pravnu legitimaciju upravo činu nasilnog uklanjanja župana Nikole. S druge strane, ne treba zanemariti ni činjenicu da je Tvrtku trebala upravo srpska kruna jer ju je dodijelio Honorije III., a on je za Bosnu nije mogao dobiti od pape.

O Tvrtkovu pravu da se okruni za srpskoga kralja dosta se pisalo i njegov prioritet nije dovođen u pitanje. Tvrtko je bio u prednosti u odnosu na Dragaša i Konstantina, sinove Jevdokije (Teodore) - Dušanove sestre, koji se i dalje pozivaju na *naše carstvo*, kao i prije despot Jovan Uglješa I., te u odnosu na Vukašinova sina kralja Marka pa i ostale moguće pretendente.⁶

Perojević misli da se Tvrtko krunio dva puta; i to prvo u Bosni za bosanskoga kralja, a drugi put u Raškoj za srpskoga kralja.⁷ Dajući negativnu ocjenu Radojčićevu pristupu,⁸ Basler drži da se Tvrtko krunio dva puta – u Bosni, potom u Srbiji – i to jednom, bosanskom, krunom,⁹ pa stoga njegovu rodbinskom pravu, kao najbližem srodniku Nemanjića, nitko od nasljednika nije mogao prigovoriti.¹⁰ Suвременa historio-grafija riješila je glavna pitanja Tvrtkove krunidbe; mjesto krunidbe i osobu koronatora. Orbinijevo Mileševo zamijenili su Mili kod Visokog.¹¹ Orbinijev i Farlatijev

⁵ *Šuica, Marko*, Nemirno doba srpskog srednjeg veka, Službeni list SRJ, Beograd, 2000., str. 18.

⁶ “Nasuprot njima, bosanski ban je imao daleko više uslova da se pojavi kao obnovitelj srpske monarhije. Pre svega on je bio nesumnjivo, mada posredno, vezan za dinastiju Nemanjića “svetoga korena” koja je zahvaljujući svome odnosu prema crkvi stekla sakralni oreol. [...] U njegovoj (Tvrtkovojoj – prim. A. S.) okolini izgrađeno je shvatanje koje je formulisao logotet Vladoje iz Srbije, koji je negde u to vreme našao utočište na Tvrtkovom dvoru: banu Tvrtku pripada “dvostruki venac” kao simbol dveju država kojima vlada – Bosne kojom njegov rod vlada od početka, i srpske zemlje njegovih praroditelja, koji su ostavili zemaljsko i preselili se u nebesko carstvo. Videći da je srpska zemlja ostala “bez svoga pastira” i želeći da učvrsti presto svojih predaka, ban Tvrtko se osetio pozvan da pade u srpsku zemlju i da se tamo kruniše za kralja.” – *Ćirković, Sima*, Istorija srednjovekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., str. 136. – 137.

⁷ *Perojević, Marko*, Kralj Stjepan Tvrtko I., Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., knjiga prva, treće izdanje, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1998., str. 314.

⁸ Izvanredne analize krunidbene prakse u Radojčićevu radu imaju, čini se, za prvi cilj dokazati Tvrtkovu pripadnost pravoslavlju na osnovi Orbinijeva podatka o krunidbi u Mileševu, a drugi je cilj izrada stručne rasprave o krunidbi srpskih vladara koja do njegovu rada nije postojala. – *Radojčić, Nikola*, Obred krunisanja bosanskoga kralja Tvrtka I – prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku, posebna izdanja, knjiga CXLIII, Srpska akademija nauka, Beograd, 1948., str. 33.

⁹ *Bazler, Duro*, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, Prilozi, godina XI.-XII., broj 11.-12., Institut za istoriju, Sarajevo, 1975.-1976., str. 49. i 51.

¹⁰ *Isto*, str. 55.

¹¹ *Lovrenović, Dubravko*, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae, 3.-4., Sarajevo, 1999., str. 235.

mileševski metropolit – cenobijarh ne dolazi više u obzir kao Tvrtkov koronator, sada to mjesto zauzima “pravi gospodin episkup Crkve bosanske”.¹² Iako je 1355. godine boravio u Đakovu kod “svog duhovnog oca” bosanskoga biskupa Peregrina Saksonca, iako je odlazio tamo i kasnije, iako ga je 1374. godine tamo biskup Petar i vjenčao s Dorotejom, kćeri cara Stracimira,¹³ ipak Tvrtka nije mogao okruniti bosanski biskup sa sjedištem u Đakovu jer je bio prelat ugarske države.¹⁴ Središnju ulogu u Tvrtkovoju krunidbenoj ceremoniji imao je djed Crkve bosanske, “poglavar jedne od *nacionalnih* crkava u dijelu srednjovjekovne Europe koji je gravitirao Rimu”.¹⁵ Poslije će se govoriti o odразу te pripadnosti Crkve bosanske zapadnoj vjerskoj sferi na dinastički grb koji je uspostavljen Tvrtkovom krunidbom.

Stari autori (Orbini, Farlati i Pray) bilježe da je pri krunidbi Tvrtko uzeo novo vladarsko ime – Stefan Mirče, u značenju: Ovjenčani Miropomazani. Novo ime predstavlja novoga Tvrtka “blagovjernog i Bogom postavljenog Stefana koji s Bogom kraljuje”.¹⁶ O mogućem drugom tumačenju novoga Tvrtkova imena, vezanog za konkretne osobe, govorit će se dalje u tekstu. Kao sastavni dio obreda ustoličenja vladara miropomazanje posvećenim mirisnim uljem simbol je božanske prisutnosti i prva karika lanca svetosti: miropomazani > sveto počivši > sveta dinastija > kult svetoga kralja. Tako Tvrtko postaje osnivač kraljevine i predak bosanskih svetih kraljeva. Njegovu *vijencu* odgovaraju *sacra corona* i *sacra coronation*.¹⁷ Prema S. Ćirkoviću i D. Lovrenoviću Tvrtkova krunidba predstavlja “prenošenje kraljevstva” (*translatio regni*) iz Srbije u Bosnu.¹⁸

Srpsko poimanje kraljevstva i carstva

Stefan Nemanja usvojio je, tada općeprihvaćeni, bizantski uzorak hijerarhijskih odnosa među državama pa u hilendarskoj povelji kaže da “Bog premilostivi utvrdi Grke carimi, a Ugre kralimi ...”, jasno svrstavajući svoju državu na rang niži od ranga Ugarske. Takvo je shvaćanje u Srbiji bilo udomaćeno i njega se početkom svoje vladavine pridržava i Stefan Prvovjenčani. Kad papa izjednačuje rang srpske države s kraljevskim dostojanstvom Ugarske, to izaziva gnjev ugarskoga kralja.¹⁹ Sava ne djeluje

¹² *Isto*, str. 229., 235.

¹³ *Isto*, str. 231. *Šuljak, Andrija*, Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, *Studia vrhbosnensia* – 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991., str. 274., 277.-278.

Dio Tvrtkova svadbenog slavlja održan je na crkvenom posjedu “koji se pučki zove *Zenthilie*”, koji je vjerojatno pripadao u biskupsko usorsko vlastelinstvo južno od Save u današnjoj Modriči. - *Andrić, Stanko*, Mjesto svadbe bana Tvrtka I. i franjevački samostan “Sveti Ilija”, *Scrinia slavonica*, 4., Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2004., str. 113. i 114.

¹⁴ *Lovrenović, Dubravko*, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), str. 231.

¹⁵ *Isto*, str. 275.

¹⁶ *Isto*, str. 237.

¹⁷ *Isto*, str. 237.-238.

¹⁸ *Isto*, str. 255.

¹⁹ *Dinić, Mihailo*, Dušanova carska titula u očima savremenika, Zbornik cara Dušana - Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Srpska akademija nauka, Beograd, 1951., str. 90.

drukčije nego kao papin legat. Nakon što je papa Honorije III. (1216.-1227.) dodijelio kraljevsku krunu 1217. godine Stefanu Prvovjenčanom, Sava ne ustaje protiv toga čina nego ga apsolutno priznaje i šalje u Rim srpskog episkopa Metodija s pismom papi u kojem od njega moli blagoslov svetih apostola Petra i Pavla i njegov blagoslov “kako bi venčao brata svoga na kraljevstvo po prvom kraljevstvu otačastva njihova, ...”²⁰ Prihvatanje papinskog autoriteta u pitanju koronacije i uzdizanja na piramidi država, kao i usmjerenost prema Ugarskoj, jasno upućuje na određenu “katoličku” i zapadnu orijentaciju Srbije od Nemanje do Dragutina, što će biti okončano Milutinovom pobjedom u ratu protiv starijeg brata Dragutina (1301.-1311.). S Milutinovom vlašću počinje se razvijati ideja srpskoga carstva koju je ostvario Dušan.²¹ Odnos Zapada prema Dušanovoj uspostavi carstva najbolje ilustrira koordinate u kojima se kretao Tvrtko kada se proglašavao kraljem. Tvrtkov suvremenik rimsko-njemački car Karlo IV. ne priznaje Dušanovo carstvo i kada mu piše pismo, upućuje “illustri principi domino Stephano Rassie regi”, jasno pokazujući da ideja univerzalnoga carstva i hijerarhije država živi i na Zapadu. Srbija se u intitulaciji ugarskih kraljeva nalazi još s početka XIII. stoljeća. Ugarska nikad nije odustala od svoga primata, pa ni onda kada se, zbog papinske odluke, pomirila s time da srpski vladari nose kraljevsku titulu; stoga uzdizanje Srbije na carstvo, naravno, nije mogla prihvatiti pa je Dušan (i Uroš također) za nju samo “rex Rassie”.²² Ban Stjepan II. Kotromanić, u stalnom sukobu s Dušanom, čini se, prihvaćao je stav svoga ugarskoga seniora; kada banu Stjepanu pišu Mlečani, Dušan je samo “kralj Srbije”, a kada bosanski ban izdaje jednu povelju, kao da se osjeća posprdni ton pri imenovanju Dušana “car raški”. U takvim odnosima Tvrtko, ma koliko se osjećao neovisnim i snažnim, nije mogao ni pomišljati na *translatio imperii*.²³ Tek se kasnije u jednoj povelji spominje “gospoda srbska kraljevi i cari”.²⁴

Pogled iz Bosne

Tvrtkova krunidba bez sumnje je bila veliki korak za srednjovjekovnu bosansku državu i njezina prvoga kralja. Prevladavanje patrimonijalne koncepcije i uvođenje transpersonalnoga simbola krune kraljevstva “predstavlja najvažniju tekovinu Tvrtkovog krunisanja”.²⁵ Tvrtkovom zadaćom i pravom Perojević drži proglašenje nezavisnosti kraljevine i njegovo okrunjenje za kralja Bosne, a tek, i samo, usput za kralja Raške.²⁶ Nakon srpske krune Tvrtko je nastavio osvajanja po Ljudevitovim zemljama; pred smrt

²⁰ Petrović, Miodrag M., Crkvenodržavne ideje svetoga Save između Carigrada i Rima, Međunarodni naučni skup Evropa i Srbi, Zbornik radova, Istorijski institut SANU, Pravoslavna reč, Beograd, 1996., str. 108.

²¹ Ćirković, Sima, Susreti velikih civilizacija oko 1300 – Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi, Jugoslavenski istorijski časopis, 1.-2., Beograd, 1975., str. 16.–17.

²² Dinić, Mihailo, Dušanova carska titula u očima savremenika, str. 104., 108.

²³ “Pada u oči da Tvrtko u svojoj prvoj očuvanoj povelji, gde govori o svom krunisanju za kralja, izbegava da uopšte pomene careve srpske. Ukoliko spominje carstvo svojih “praroditelja” to je samo antiteza zemaljskog carstva prema nebeskome ...” – Isto, str. 113.

²⁴ Isto, str. 104., 108.

²⁵ Ćirković, Sima, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 140.

²⁶ Perojević, Marko, Kralj Stjepan Tvrtko I., str. 313.

proglasio se i kraljem Hrvatske i Dalmacije pa se “Tvrtkova Bosna mogla pohvaliti da je najzad njezin najveći sin nosio na glavi nekoliko kruna!”²⁷

Pogled iz inozemstva – Ugarska i Srbija

Raspravljajući o pitanju Ljudevitove suglasnosti za Tvrtkovu kraljevsku krunidbu, starija historiografija dvojila je između seniorove prešutne saglasnosti (V. Ćorović i F. Šišić) i Tvrtkova potpuno samostalnoga postupanja (V. Klaić). Kasniji autori kretali su se unutar tih mogućnosti, ali dodavali su i treću mogućnost - sudjelovanje i izričitu suglasnost ugarskoga kralja.

Za Ljudevita se proglašenjem kraljevstva u Bosni nije dogodila nikakva promjena, on ne reagira na Tvrtkov postupak te i nadalje, kao i dalmatinski gradovi, Bosnu naziva banovinom, a njezina vladara banom.²⁸ Jireček misli da se ugarski kralj nije protivio Tvrtkovu postupku²⁹, a Ćirković misli da je Ljudevit bio sporazuman s Tvrtkovim proglašenjem za kralja, a tako je mislila i njegova nasljednica Marija jer njezine povelje Tvrtka nazivaju kraljem.³⁰ Ančić misli da je Ljudevit sudjelovao u cijelom pothvatu i da je odobrio krunjenje.^{31,32} Nada Klaić drži da je Tvrtkov položaj omogućavao da nikoga ne pita i da ne traži nikakvo odobrenje jer Ljudevit nije imao historijsko pravo na Bosnu, nego eventualno samo moralno pravo, a Tvrtkovu krunidbu svakako nije mogao spriječiti.³³ Basler misli da se Ljudevit nije izjašnjavao, iako se možda slagao, jer je morao voditi računa o raspoloženju ugarskoga plemstva, a s druge strane, bio je pod utjecajem svoje žene Elizabete Kotromanić.³⁴

Kako je već rečeno, ugarski je dvor osnovu za svoje pravo na Bosnu crpio iz teorije o papinskom lenu, iz patronatskoga prava i arpadovičevskoga vladanja nad Ramom.

²⁷ Klaić, Nada, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989., str. 333.

²⁸ Perojević, Marko, Kralj Stjepan Tvrtko I., str. 316.

²⁹ Jireček, Konstantin, Istorija Srba, prva knjiga, Naučna knjiga, Beograd, 1952., str. 320.

³⁰ Ćirković, Sima, Istorija srednjovjekovne bosanske države, str. 138.

³¹ Ančić, Mladen, Putanja klatna – Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, ZIRAL – Zajednica izdanje ranjeni labud, Zadar – Mostar, 1997., str. 199.

³² “Kontrapunktira li se ovakvo tumačenje s riječima koje je 1395. zapisao ranije spominjani Pavao de Armaninis (“U rječniku Pavla de Armaninisa pojam regnum ima široko semantičko polje i podrazumijeva čitav spektar značenja, od vrlo konkretnoga pojma “zemlje” do apstraktnoga “političkoga tijela”).” – napomena 16. na str. 183.), naprosto registrirajući ono što je čuo u dvorskim krugovima u Budimu, naime da bosanska “kraljevina spada pod ovlasti ugarskog kraljevstva”, postaje jasno kako je usljed ovako divergentnih tumačenja (bosanskoga i ugarskog – prim. A. S.), zapravo zbog inzistiranja na jednoj strani na vjernosti *dinastiji* a na drugoj strani na pravima i vjernosti *kraljevstvu* odnosno *kruni sv. Stjepana*, neminovno moralo prije ili kasnije doći do sukoba. To, pak, što je do dinastičkoga sukoba među samim Anžuvincima došlo relativno brzo nakon Ludovikove smrti, samo je ubrzalo širenje napukline koja je stvorena već samim činom krunidbe.” – *Isto*, str. 200. i 201.

³³ Klaić, Nada, Srednjovjekovna Bosna, str. 331.-333.

³⁴ Basler, Duro, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, str. 53.

Spomnjanje Rame u intitulaciji ugarskih arpadovićevskih kraljeva nalazimo (prema V. Klaiću) na pečatima:³⁵

Bele III. – veliki pečat (str. 208. – prilog 19.),

Emerika – veliki pečat (str. 216.),

Andrije II. – prvi veliki pečat (str. 225. – prilog 22.),

Andrije II. – zlatni pečat (str. 229.),

Bele IV. – zlatni pečat na zlatnoj buli (str. 240.– prilog 23. i 24.),

Stjepana V. – dvogubi pečat (str. 240. – prilog 24.),

i u poveljama:³⁶

Bele III. (str. 209. - prilog 20.),

Andrije II. (str. 224. – prilog 21.),

Bele IV., zlatna bula (str. 240. – prilog 23.).

Uz navođenje naziva kraljevine Rame na pečatima i poveljama arpadovićevskih vladara Ugarske, važna je pojava bosanskoga grba na pečatima ugarskih kraljeva iz kasnijeg razdoblja. Tako pečati Matijaša Korvina i njegova nasljednika Vladislava II. Jagelovića, uz ugarski grb i grbove ostalih zemalja, sadrže i grb Bosne u obliku krune na štitu.³⁷ Vladislav II. Jagelović osim toga je grba koristio i drugi bosanski grb – ruka sa sabljom na štitu na vanjskoj strani ograde kraljevskog oratorija praške katedrale Sv. Vida,³⁸ što je dokaz da je taj grb vani predstavljao Bosnu i prije nego su Habsburzi preuzeli ugarski tron.

Slika 1. Bosanski grb (kruna na štitu) na pečatu Vladislava II. Jagelovića (1490.-1516.)

³⁵ Klaić, Vjekoslav, Povijest Hrvata, knjiga prva, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1988.

³⁶ Isto.

³⁷ Rački, Fr., Stari grb bosanski, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga CI., Zagreb, 1890., str. 166.–167.

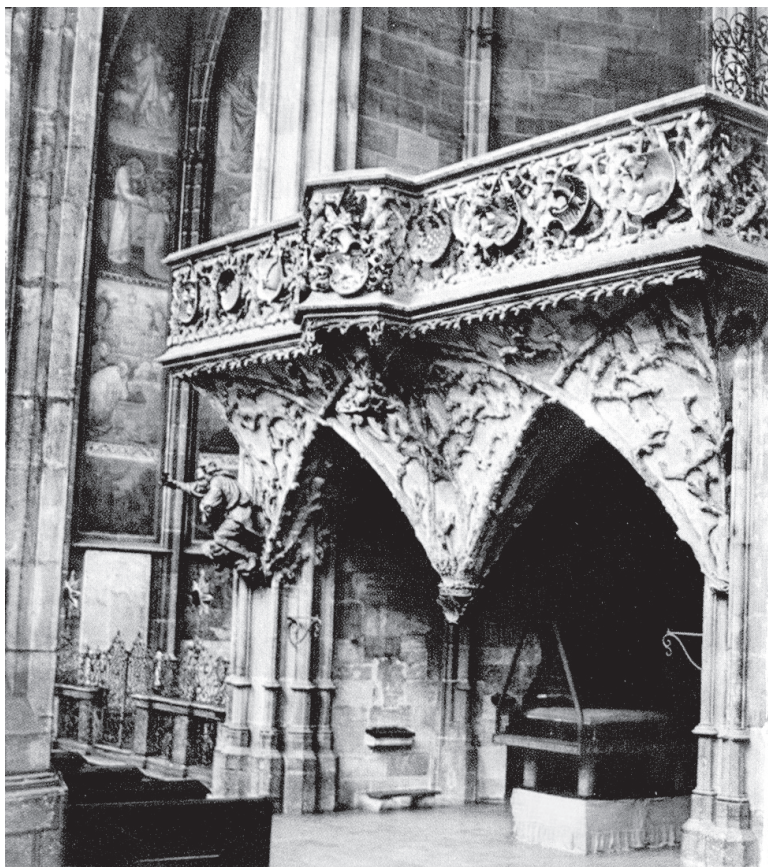
³⁸ Einhorn, Erich, Černý Blahoslav, Prague Castle, Pressfoto, Praha, 1967., slika 29. Ehm, Josef, Praha, Panorama, Praha, 1985., str. 21., 168.-169.

Slika 2. Bosanski grb (kruna na štitu) na pečatu Ljudevita II. Jagelovića (1516.-1526.)

Slika 3. Bosanski grb (kruna na štitu) na tajnom pečatu Ljudevita II. Jagelovića iz 1519. godine

Slika 4. Bosanski grb (ruka sa sabljom na štitu) na vanjskoj strani ograde kraljevskog oratorija praške katedrale Sv. Vida – Vladislav II. Jagelović (1490.-1516.)

Tvrtkovo kraljevsko dostojanstvo priznali su knez Lazar i Vuk Branković i druga srpska gospoda, osim Balšića.³⁹ Srpski diplomatski materijal namijenjen za unutrašnja pitanja ipak šuti o Tvrtku kao srpskom kralju.⁴⁰ Za odnos Srba prema Tvrtkovu okrunjenju za njihova kralja nije bez važnosti podatak da se nakon Stefana Prvovjenčanoga srpski kraljevi krune u Žiči, do 1224. godine manastirskoj crkvi, potom katedralnoj crkvi srpskog arhiepiskopa, a nakon te godine krunidbenoj crkvi. Krunidbu na tom mjestu, čak i da je htio, Tvrtko nije mogao obaviti.⁴¹ Žiča nije bila na Tvrtkovu području.⁴²

³⁹ Perojević, Marko, Kralj Stjepan Tvrtko I., str. 316. Ćirković, Sima, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 138. Jireček, Konstantin, Istorija Srba, prva knjiga, str. 320.

⁴⁰ Jireček, Konstantin, Istorija Srba, prva knjiga, str. 322.

⁴¹ Kalić, Jovanka, Raška kraljevina – Regnum Rasciae, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XLI., Beograd, 2004., str. 187.

⁴² Dinić, Mih. J., O krunisanju Tvrtka I za kralja, Glas Srpske kraljevske akademije, CXLVII., drugi razred, 75., Beograd, 1932., str. 142.

Svjedoci promjena – pečati⁴³

Ban Tvrtko (1353. – 1377.)

Sačuvan je samo jedan pečat iz doba Tvrtkova banovanja. To je pečat srednje veličine, koji je na samoj legendi pečata opisan kao sigillum minor (S·MN). Njegova vanjska legenda pisana latinski glasi:

+ S·MN TVERHI DIGRA·TOTI·BOSNE·BANI:

a unutrašnja pisana bosanskom ćirilicom: **BAN TVERTKO.**

To je prepravljeni pečat bana Stjepana II. Kotromanića, a mijenjano je samo ime vladara i u latinskoj i u bosanskoj varijanti.

Slika 5. Banski pečat Tvrtka i njegova prethodnika Stjepana II. Kotromanića

Taj je pečat rabljen na povelji knezu Vlatku Vukoslaviću-Hrvatiniću iz 1357. i na povelji Dubrovniku iz 1367. godine, a ostatci voska na pismu Dubrovniku od 7. II. 1376. pokazuju da je i na njemu upotrebljen.

Priznanica Dubrovniku od 13. veljače 1355. (na latinskom) ovjerena je pečatom s Tvrtkova pečatnoga prstena koji nije sačuvan, a vjerojatno je njime zapečaćeno i pismo Dubrovčanima od 7. veljače 1376. ili 1377.

Moguće je da je ban Tvrtko imao i veliki pečat, možda prepravljeni pečat bana Stjepana II. na kojem je u dvije koncentrične kružne vrpce pisalo: **+ PEČATJ GOSPODINA STQPANA BANA SVOBODNOGA GNA VSE ZEMLE BOSANJSKE USORSKE SOLJSKE I DOLNEKRAISKE I VSE ZEMJLE HLJMJSKE**

⁴³ Andelić, Pavao, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti BiH, djela, knjiga XXXVIII., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23., ANUBiH, Sarajevo, 1970., str. 17.–38. i 118.

Kralj Stjepan Tvrtko I. (1377. – 1391.)

“Duboke i korjenite reforme političkog i kulturnog života, koje je izvršio Tvrtko I nakon proglašenja za kralja, jasno su se odrazile i na pečatima; kao i u mnogim drugim domenama javnog i kulturnog života, i ovdje su se pojavile nove vrste i forme, novi simboli i ukrasi, a umjetnička vrijednost pečata dostiže neobično visok nivo. Koliko se zna, Tvrtko je imao kao kralj 4 pečata: dva mala i po jedan srednji i veliki.”⁴⁴

Prvi mali pečat

Sačuvan na povelji Dubrovniku od 2. XII. 1382. i na pismu Dubrovčanima od 4. III. 1387. Njegova legenda pisana gotičkom frakturom (jedinstven slučaj među bosanskim pečatima) glasi:

+ S SECRETVM STEPHANI: REGIS

Izraz SECRETVM kao opis vrste pečata, osim u ovom slučaju, ne pojavljuje se više nigdje u sfragistici južnoslavenskih naroda.

Slika 6. Prvi mali kraljevski pečat Tvrtka I.

Drugi mali pečat

To je Tvrtkov pečatni prsten kojim je pečaćeno jedno pismo Dubrovniku iz svibnja 1389.

Slika 7. Drugi mali kraljevski pečat Tvrtka I. – pečatni prsten

Srednji pečat

Legendu ispisanu epigrafskom gotičkom uncijalom čitamo:

STEPHI TVERTCHONI D G·REGI RASIE·π

(STEPHANI TVERTCHONIS DEI GRATIA REGIS RASIE ET CETERA)

⁴⁴ Isto, str. 19.

Slika 8. Srednji kraljevski pečat Tvrtka I. i nasljednika: Dabiše, Ostoje i Tvrtka II.

Taj pečat rabljen je na šest isprava:

na povelji Mlečanima od 23. kolovoza 1385. te na pismima Dubrovniku od 3. studenoga 1385., 28. rujna 1388., 25. studenoga 1388., 19. svibnja 1389. i 12. lipnja 1389.

Veliki dvostrani (prijestolni i konjanički) pečat:

Tvrtkovi nasljednici na tom su pečatu prepravljali legende (ime vladara) i grbove pa nije sačuvan u izvornom, Tvrtkovu, izgledu, ali za njega znamo iz kraljeve povelje Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, izdane u Moštrima 12. ožujka 1380., gdje ga Tvrtko spominje kao “**DUPLENE PEČATI**”. Pri reformi administracije uvedeni su novi kraljevski simboli i veliki dvostrani pečat.

Legenda na aversu:

S MAIVS STEPHI TVRTCONIS DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ
PCIV VSORE INFERVIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNL S

Legenda na reversu:

S·MAIVS STEPHI TVRTCONIS DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQ
PCIVM VSORE INFERIORV PCIV TERRE HOLM REGI E DNNLS.⁴⁵

⁴⁵ Jedine izmjene na legendi toga pečata jesu promjene imena vladara, a sav je ostali tekst legende i na aversu i na reversu pečata nepromijenjen. Tako intitulacija Stjepana Dabiše glasi:

S MAIVS **STEPHI DABISSE** DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE
INFERVIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNL S – S·MAIVS **STEPHI DABISSE** DEI GRA
RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQ PCIVM VSORE INFERIORV PCIV TERRE HOLM REGI E
DNNLS;

intitulacija Stjepana Ostoje:

S MAIVS **STEPHI OSTOIE** DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE
INFERVIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNL S – S·MAIVS **STEPHI OSTOIE** DEI GRA
RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQ PCIVM VSORE INFERIORV PCIV TERRE HOLM REGI E
DNNLS;

intitulacija Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića ponovno:

S MAIVS **STEPHI TVRTCONIS** DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE
INFERVIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNL S – S·MAIVS **STEPHI TVRTCONIS** DEI
GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQ PCIVM VSORE INFERIORV PCIV TERRE HOLM
REGI E DNNLS.

Slika 9. Avers velikoga dvostranoga kraljevskoga pečata Tvrtka I.

Slika 10. Revers velikoga dvostranoga kraljevskoga pečata Tvrtka I.

Osim imena vladara nasljednici su Tvrtka I. prepravljali i motive na štitovima grbova na velikom dvostranom pečatu. Također je i Tvrtkov srednji pečat preinačen: Dabiša je prepravio vladarsko ime, a Ostoja osim imena i motiv na štitu grba.

U početku kraljevstva Raška zauzima prvo mjesto u intitulacijama na pečatima bosanskih vladara. Na srednjem Tvrtkovu pečatu, kao i na Dabišinu i Ostojinu, koji nastavljaju rabiti isti pečat, čitamo: REGI·RASIE·ET(C); dakle bez BOSNE (kod Anđelića pečati br. 9., 11. i 14.). S Tvrtkom II. Tvrtkovićem nastupa promjena – na njegovim pečatima Bosna ima prednost, a Raška je gotovo potpuno potisnuta:

KRAL BOSANJSKI (br. 17.),

REX·BOSNE·R(ASIE) (br. 18.),

REGIS BOSNE (br. 19.),

REGIS BOSNE E (RASIE) (br. 20.).

Svjedoci promjena – povelje

Kako su povelje bosanske dvorske kancelarije većinom bile namijenjene komunikaciji s inozemstvom, tako su i legende pečata na njima odražavale ono što su vladari željeli poručiti inozemstvu, a to je da su vladari i Raške, odnosno etnika Srbliji u ćirilskim poveljama. To su Dubrovčani, kojima je velika većina povelja i poslana, uvažavali; ipak u svojim odgovorima bosanske kraljeve oslovljavaju s **KRALJ BOSANJSKI**.⁴⁶ Nakon Tvrtkova okrunjenja za kralja, prethodna intitulacija Bozne banus,⁴⁷ odnosno **BANJ BOSNJSKI (BOSANJSKI)**,⁴⁸ postaje za Tvrtka i kasnije kraljeve dei gratia Rex Rascie, Bossne (Bosne), ...⁴⁹ ili **KRALJ SRJBLIEMJ (SRBLEMJ) I BOSNI I ...**^{50,51} Kraljica **SRBLEMJ** nazivala se i kira Elena, Dabišina žena.⁵² Ne nalazimo riječ **SRJBLIEMJ** nego samo **KRALJ BOSJNI ...** u intitulaciji Stjepana Ostoje i Tvrtka II. Tvrtkovića,⁵³ gdje bi nedostajući etnik mogao pripadati u “i k tomu”.

⁴⁶ Miklošić, *Fr.*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Viennae, 1858., str. 270.-284.

⁴⁷ Smičiklas, *T.*, Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, svezak XII., Zagreb, 1914., str. 228.-305. i str. 250.-333.

⁴⁸ Miklošić, *Mon. serb.*, str. 159.-176., str. 175.-184. i str. 176.-185.

⁴⁹ Čremošnik, *dr. Gregor*, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Nova serija – svezak IV.-V., Sarajevo, 1950., str. 1.-196., str. 2.-197. Čremošnik, *dr. Gregor*, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Nova serija – svezak VII., Sarajevo, 1952., str. 336.

⁵⁰ Miklošić, *Mon. serb.*, str. 181.-186., str. 190.-200., str. 206.-220., str. 210.-224., Dabišina povelja kćeri Stani, str. 211.-226., povelja Dabiše braći Semkovićima, str. 224.-231., str. 225.-233., str. 226.-235., str. 237.-247., str. 243.-253., str. 266.-282., str. 269.-291., str. 316.-374., str. 346.-427., str. 353.-438., str. 363.-447., str. 391.-485., str. 392.-488., str. 393.-489., str. 394.-490. i str. 395.-490.

⁵¹ Thallóczy, *dr. Ljudevit*, Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 1897., str. 183.-191. – povelja Hrvoju.

⁵² Miklošić, *Mon. serb.*, str. 220.-229.

⁵³ *Isto*, str. 254.-272., str. 264.-280., str. 273.-304., str. 280.-316. i str. 345.-426.

Svjedoci promjena – novac⁵⁴

Međutim drugi povijesni spomenici, novci bosanskih kraljeva, barem oni namijenjeni unutrašnjem bosanskom prometu, daju drukčiju sliku. Tu, u Bosni, čini se, nije pridavana velika važnost vlasti bosanskih kraljeva nad Raškom, koja je u Tvrtka I. i Dabiše potisnuta u drugi plan, a od Tvrtka II. i potpuno izbačena iz kraljeve titule. Tako je na novcu koji je u Kotoru kovan pod zaštitom bosanskih vladara (dakle inozemni promet) ime Raška ispred imena Bosna:

STEPHs:T:RASIE:>:BOS:RX (Tvrtko I.),⁵⁵

STEPHOS:RASIE:>:BO:REX (Ostoja),⁵⁶

a na istovremenom novcu za unutrašnji promet u kraljevstvu ime Bosna ispred je imena Raška:

T:REX:BOSNE:>:RASIE (Tvrtko I.),⁵⁷

ST DABISA.R.BOSNE.E RASIE (Dabiša).⁵⁸

Od Tvrtka II. legende na novcima više ne govore o Raškoj:

DNS·TVARTCO·REX·BOSNE (Tvrtko II.),

DNS·TOMAS·REX·BOSNE i GOS·TOMAS·CRA·BOSN (Tomaš),

STEFAN CRAGL i STEFAN REGIS (Stjepan Tomašević),

M·NICOLAI·D·G·R·BOSNE (Nikola Iločki).⁵⁹

Veliki dvostrani kraljevski pečat

Na prednjoj strani Tvrtkova velikoga dvostranoga pečata, osim legende, nalazi se gotički, apsolutno simetričan, lik vladara s bradom na tronu, sa sljedećim elementima koje je potrebno analizirati:

⁵⁴ Heraldika analiza znakova na velikom bosanskom zlatniku – četverostrukom dukatu ovdje neće biti urađena jer pitanje atribucije toga novca do sad nije definitivno riješeno. Taj se dukat pripisuje različitim bosanskim kraljevima: Tvrtku I. – M. Dinić (*Dinić, Mihailo*, Veliki bosanski zlatnik, Istoriski časopis, III., Srpska akademija nauka, Beograd, 1952., str. 41.-54.), D. Lovrenović (*Lovrenović, Dubravko*, Na klizištu povijesti, str. 672.); Stjepanu Tomaševiću – I. Rengjeo (*Rengjeo, Ivan*, Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (GZM), godina LV.-1943., Sarajevo, 1944., str. 287.) ili Stjepanu Tomašu – A. Sulejmanagić (*Sulejmanagić, Amer*, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414.-1463.) – monetarni aspekt, Numizmatičke vijesti, br. 60., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2007., str. 134.-150.).

⁵⁵ *Dobrinić, Julijan*, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, Numizmatički studio Dobrinić – Dobrinić & Dobrinić d.o.o., Rijeka, 2002., str. 30.–31. i 104.–105.

⁵⁶ *Korčmaroš, Ladislav*, Katorski novac (II.), II. srebrni, Numizmatičke vijesti, br. 44., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 1991., str. 50.

⁵⁷ *Rengjeo, Ivan*, Kraljevski novac Tvrtka I., Numizmatičke vijesti, br. 1., Numizmatičko društvo u Zagrebu (HND), 1939., str. 7.-8. *Rengjeo, Ivan*, Novci bosanskih banova i kraljeva, str. 253.–254. *Rengjeo Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz, Graz, 1959., str. 74.

⁵⁸ *Novaković, Staniša*, Novac Stjepana Dabiše, Numizmatičar, br. 6., Narodni muzej Beograd – Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 1983., str. 137. *Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Krista – 1918.), Vitagraf, Rijeka, 1992., str. 461.

⁵⁹ *Rengjeo, Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, str. 74.-95.

kruna, žezlo, državna jabuka (globus), bogato ukrašeno prijestolje s arhitektonskim detaljima gotičkoga izgleda,⁶⁰

grb dinastije Nemanjića koji drže dva anđela s desne (heraldičke) strane vladara,⁶¹

grb dinastije Kotromanića⁶² koji drže dva anđela s lijeve (heraldičke) strane vladara,⁶³ dva lava u ležećem položaju uz kraljeve noge.

Dva lava uz kralja na prijestolju često se javljaju u to doba – nalazimo ih na kraljevskim pečatima od Ugarske do Engleske; istoznačan je i prikaz dvije lavlje glave na prijestolju na Ljudevitovim i Tvrtkovim kotorskim novcima.⁶⁴ Lavove se može povezati s pavlinskim redom, koji se krajem prve polovice XII. stoljeća javlja u Ugarskoj i Slavoniji – simbol toga reda, službeno osnovanog 1250. godine, upravo su dva lava zaštitnika prvog pustinjaka, Sv. Pavla Tebanskog.⁶⁵

Slika 11. Lavlje glave na prijestolju na kotorskim novcima Ljudevita i Tvrtka I.

Zadnja strana velikoga dvostranoga pečata konjanički je prikaz kralja u punoj ratnoj spremi u jurišu na lijevo, na podlozi od ljljlana, uokvirenih naizmjenično u formu nastalu od četiri polukruga i u njezin negativ. Taj motiv očito je preuzet s naličja velikih pečata Tvrtkova suvremenika ugarskoga kralja Ludovika I. Kralj nosi kacigu s krunom, perjanicom i velom; pojas i koplje sa zastavom s prikazom grba (srednjovje-

⁶⁰ O vladarskim insignijama (Tvrtkovim i uopće) – Lovrenović, *Dubravko*, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), str. 239., i Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti, str. 513.-521.

⁶¹ "... oznaka kraljevske dinastije, vladarskog dostojanstva, a možda i kao simbol srednjovekovne srpske države. ... Nije verovatno da je dvoglavi orao bio grb kraljevske porodice u onom smislu u kojem grbove posmatra zapadnoevropska heraldička tradicija. ..." – Mrđenović, *Dušan, Palavestra, Aleksandar, Spasić, Dušan*, Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele, Nova knjiga, Beograd, 1987., str. 17.

⁶² Potpuni grb dinastije Kotromanića djelimično je očuvan i na ostacima brokatne tkanine nađenim u Milima 1909. godine – o tome npr. u: Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti, sl. 31. na str. 492.

⁶³ O dinastičkom i državnom grbu: *Džaja, Srećko M.*, Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krunice, grba i biskupije, Jukić, br. 15., Zbor franjevačkih bogoslova "Jukić", Sarajevo, 1985., str. 86.-90.

⁶⁴ *Dobrinić, Julijan*, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, str. 26.-31., i *Nedeljković, Ljubomir*, Problem kovanja novca kralja Stefana Ostoje, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVI., Kotor, 1968., str. 216., slika III. - V.

⁶⁵ *Grupa autora*, Kultura Pavlina u Hrvatskoj 1244-1786 – Osnovni katalog, Globus, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989., str. 31.-34., 59., 63. i dalje

kovne zastave zapravo su grbovni štitovi okrenuti gornjom stranom prema zastavnom koplju); te štit koji odgovara grbu dinastije. Konj je prekriven plaštom iz dva dijela, s dinastičkim grbom na svakom dijelu.

Tvrtkov ponos – dinastički grb Kotromanića – šest ljiljana vezenih u zlatu

Tvrtkovo okrunjenje 1377. godine, u heraldičkom smislu, rezultiralo je samo dodavanjem šest ljiljana na štit njegova prethodnoga, banskoga grba, koji je imao samo kosu gredu. Analogijom možemo pretpostaviti da je boja štita bila plava. Budući da se isti štit, osim na Tvrtkovu srednjem banskom pečatu (kojim je pečaćeno pismo Dubrovniku od 7. veljače 1376.), javlja i na manjem i velikom pečatu bana Stjepana II. Kotromanića, osnovano je misliti da je upravo ban Stjepan II. preuzeo od Anžuvinaca plavu boju za štit svoga grba. Tvrtko je nakon okrunjenja, a kao znak uzdizanja na kraljevski rang, od Anžuvinaca kao nadopunu svoga grba uzeo zlatne ljiljane sa značenjem svetih kraljeva. Analizu boja dinastičkoga grba Kotromanića dao je D. Lovrenović.⁶⁶ Srećko M. Džaja u heraldičkim promjenama čita promjenu odnosa između Bosne i Ugarske.⁶⁷ Basleru ljiljani u kraljevskoj kruni i grbu znače da se Tvrtko I. želi prikazati privrženikom Anžuvinaca, a da istovremeno teži slabljenju vazalskih veza prema Ugarskoj.⁶⁸

Šest svetih kraljeva – šest zlatnih ljiljana

Osim što je u osnovi znak čistoće, svetih djevica i blažene Djevice Marije, ljiljan se pojavljuje na krunama i žezlima svetaca kraljevskoga podrijetla⁶⁹, te tako može

⁶⁶ Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti, str. 533.

⁶⁷ “Bosna je pripadala političkom i heraldičkom sistemu “Archiregnum Hungaricum”. Tri stupnja, odnosno tri faze odnosa prema Ugarskoj ispisani su na grbovima Bosne:
1. Na grbu Stjepana II. Kotromanića (1314-1353) i Tvrtka I. prije nego je postao kralj nalazi se suverenitetski simbol Ugarskoga kraljevstva – dvostruki križ, odnosno u ovom slučaju dva križa na konjskome pokrovu – čime se izražava tadašnji politički status Bosne kao krunske zemlje ugarskoga kraljevstva.
2. Nakon što je Tvrtko I. postao kralj, iščezava dvostruki križ iz bosanskog grba i u polju štita pojavljuje se dinastički grb (stilizirani ljiljani) anžuvinske dinastije, i to ponekad u simetričnom položaju sa srpskim grbom (dvoqlavim orlom) na jednom drugom štitu, odnosno grbu. Politološki značenje ove promjene bilo bi: Bosna nije više ugarska krunska zemlja, nego samo vazalni član sistema “Archiregnum Hungaricum”, a njezini kraljevi su kraljevi iznad *dvaju kraljevstava* (Bosne i Srbije) u vazalnome odnosu s dinastijom Anžu.
3. Konačno se ljiljanova kruna bosanskih kraljeva spustila iz cimera u polje štita – prema sačuvanim izvorima prvi put u pečatu kralja Ostoje (1398-1404. i 1409-1418) na jednoj povelji od 4. prosinca 1409. Na aversu velikog Ostojinog pečata, kojim se poslužio njegov sin Stjepan Ostojić (1418-1421) na svojoj povelji od 4. prosinca 1419. pojavljuju se dvije ljiljanove krune na mjestima gdje je prije stajao bosanski i srpski grb, tj. na dva međusobno simetrično postavljena štita.” – *Džaja, Srećko M.*, Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, str. 90.

⁶⁸ *Bazler, Đuro*, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, str. 55.

⁶⁹ *Badurina, Anđelko* (urednik), Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979., str. 387., 388.

simbolizirati kraljevsku čast⁷⁰, osobito svetih kraljeva. O tradiciji uporabe i kraljevskoj simbolici ljiljana više je pisao D. Lovrenović.⁷¹ Promatramo šest ljiljana na Tvrtkovu grbu u tom kontekstu. Ostavljamo po strani činjenicu da grbovne štitove istog motiva: srebrna kosa greda i isti broj ljiljana, srebrnih ili zlatnih, istovjetnoga rasporeda možemo naći kod plemstva u univerzalnom grbovniku Bellenville (fol. 44.),⁷² također u engleskom College of Arms,⁷³ a u grbovniku Gelre više primjera istog rasporeda drukčijih heraldičkih figura,⁷⁴ kao i među francuskim i britanskim grbovima.⁷⁵ Pokušajmo otkriti koga ili što predstavlja tih šest zlatnih krinova na kraljevsko-plavoj boji.

⁷⁰ Peić Čaldarović, *Dubravka*, Grbovi hrvatskoga plemstva – činjenice kulturnog naslijeđa i identiteta, Povijesni prilozi, 31., Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 91.

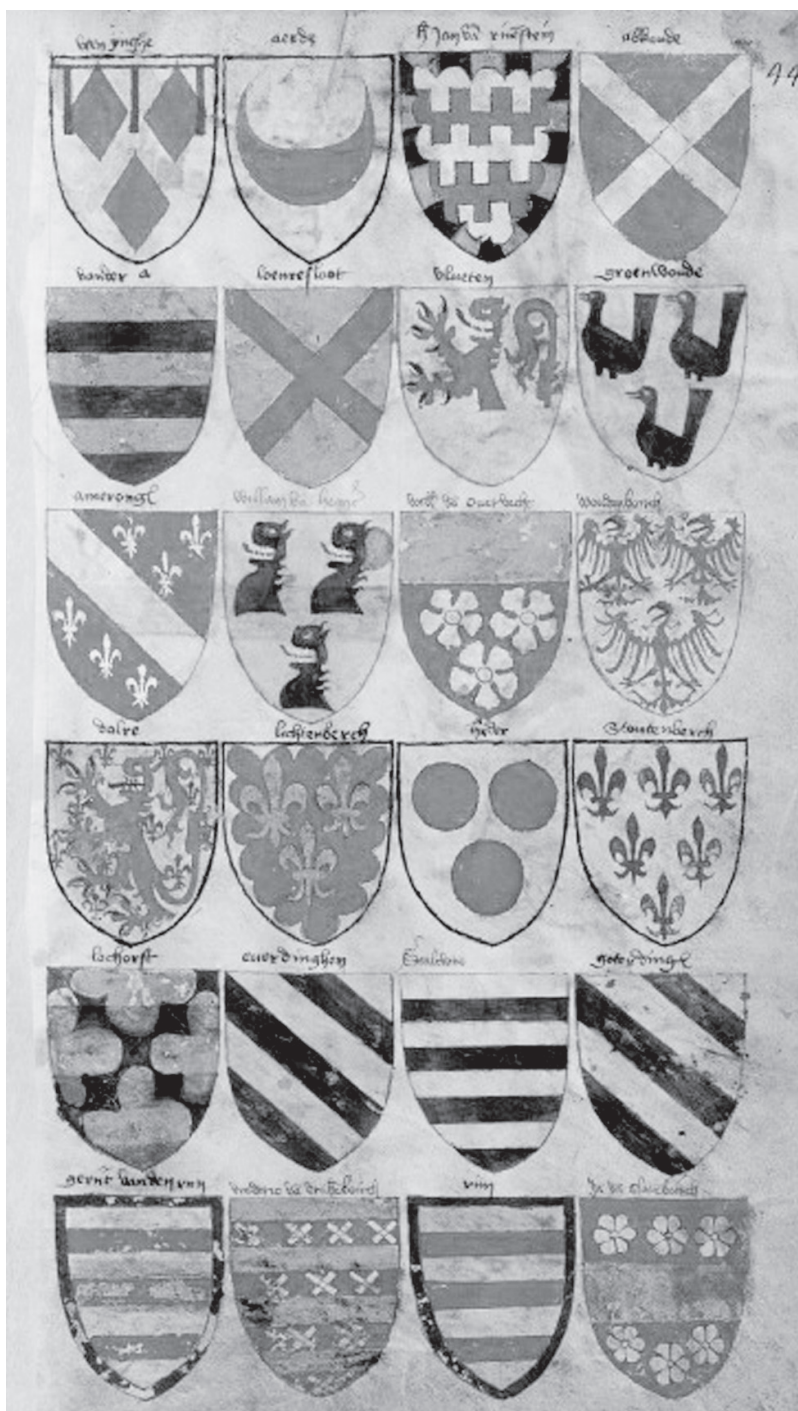
⁷¹ Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti, str. 532.-533.

⁷² <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Daguerre&O=7875812&E=JPEG&NavigationSimplifiee=ok&typeFonds=noir> (05. V. 2010.)

⁷³ Woodcock, Thomas; Robinson, John Martin, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford University Press, Oxford, 1988., str. 73.

⁷⁴ <http://www.heraldique-europeenne.org/Accueil.htm> (05. V. 2010.)

⁷⁵ Woodcock, Thomas; Robinson, John Martin, *The Oxford Guide to Heraldry*, str. 48. - table 7. i 11.

Slika 12. Grbovnik Bellenville, fol. 44.

Pod dvojbenim utjecajem okruženja svoga kraljevstva, i tražeći sebi dostojno mjesto u njemu (mjesto za koje je bio siguran da mu pripada po kraljevsko-carskoj krvi, rodoslovlju i svemu čime su rezultirale prijašnje ženidbe i potomstva iz tih veza), Tvrtko je gledao u više pravaca – Ugarska, Bizant, Hrvatska, Srbija. Tako su se na štitu njegova grba mogli naći tri sveta Arpadovića (kralj Stjepan I., njegov sin kraljević Emerik - Imre i kralj Ladislav),⁷⁶ sveti Trpimirović – Zvonimir⁷⁷ i barem dvojica svetih nemanjićkih

⁷⁶ Nesporno je da Tvrtkovo drugo ime, kao i ime njegovih banskih prethodnika, podrijetlom od prvog ugarskog kraljevskog sveca koji je pri krštenju odbacio pagansko ime Vajk i uzeo novo prema kršćanskom Prvomučniku; Tvrtkovo treće ime Mirča, osim što znači miropomazani, upućuje i na drugog sveca iz dinastije Arpadovića – princa Emerika – s obzirom na hrvatsku varijantu njegova imena – Mirko. O tradiciji i kultu Sv. Emerika – Mirka kod Hrvata, hagiografskim zapisima i njegovom životopisu: “Svetac sv. Emerik, čije ime mi Hrvati nazivamo Mirko, a što ga i kod nas nose mnogi muškarci. Tome je mladom svecu u živopisnim Šestinama kod Zagreba posvećena župna crkva, pred kojom se nalazi i grob velikana naše nacionalne povijesti, velikog Hrvata i borca za hrvatsku državnost, dr. Ante Starčevića. Šareni krov župne crkve Sv. Mirka u Šestinama, sama crkva sa svojim lijepim grobljem naročito ožive baš u ove prve dane studenoga kad slavimo i ovoga sveca i kad su od Dušnoga dana još svi grobovi puni svježih i bujnih krizantema, toga najljepšega kasnojeseškoga cvijeća. Jedna je takva krizantema bio i sv. Mirko, koji je umro mlad, u cvijetu mladosti. On je bio sin sv. Stjepana, prvog ugarskog kralja, u koga je otac stavljao velike nade. Godinu mu rođenja ne znamo točno, već samo približno. Rodio se između 1000. i 1007. godine. Odgajao ga je uz oca i sv. Gerard, koji će kasnije postati čanadskim biskupom. Spremajući ga za svoga nasljednika na prijestolju, otac mu je isprobio za ženu jednu bizantsku princezu. Prema životopisu, koji je napisan gotovo 100 godina poslije njegove smrti, Emerik je živio u braku u potpunosti čistoći. Emerikovo je ime naročito vezano uz jedan spis što su ga u srednjem vijeku nazivali Speculum regum (Ogledalo kraljeva), a u kojem su opisane vladarske vrline. Izvorni je naslov toga spisa De institutione morum ad Emericum ducem – O odgoju u dobrim običajima, upravljeno i posvećeno knezu Emeriku. Spis se pripisuje baš njegovu ocu sv. Stjepanu, kome je bilo toliko stalo da u Emeriku ugarsko prijestolje dobije što primjerenijeg vladara, čovjeka koji će ne samo gospodovati, već vladati, obdržavajući sam kršćanske vrline, promičući opće dobro. I kršćanski bi vladar u neku ruku morao biti pastir i otac svojih podanika. Emerik je imao odličnih vrlina te je mogao postati dobar kršćanski vladar, ali se Providnosti drukčije svidjelo. Nama, zaista, Božji putovi nisu shvatljivi, ali u duhu vjere valja ih prihvatiti, kao što ih je prihvatio i sv. Stjepan kad mu je bilo objavljeno da mu je sin Emerik, njegova nada i uzdanica naroda, u lovu nesretno poginuo. Tom ranom i nenadanom smrću stvorila se teška situacija u pitanju naslijeđa na ugarskome prijestolju koje bijaše tim dvojbenije što se radilo o mladom kraljevstvu koje je prvi kralj sv. Stjepan nastojao utvrditi te duhovno i moralno uzdići. Kao godina smrti svetoga Emerika računa se 1031. Prema dvama ugarskim hagiografskim izvorima, sastavljenima između g. 1095. i 1116., papa Grgur VII. je odredio jednom konstitucijom, koja se nije sačuvala, da se izvrši »elevatio corporis« – uzdignuće tijela – svih onih koji su Panoniju obratili na kršćansku vjeru. Među tim ugarskim svecima njihova historiografija nabrāja s kraljevima Stjepanom i Ladislavom i s biskupom Gerardom i kneza Emerika. Ta je konstitucija bila povod da su u Ugarskoj procvati mnogi hagiografski zapisi, među kojima i Vita s. Hemerici – Životopis sv. Emerika. Ta je knjiga za tadašnje vjernike željela biti pobudno štivo.” <http://www.zupa-vela-luka.hr/sveci-opis.asp?svetac=363> (04. IV. 2010.) Usporedi: *Goldstein, Ivo (urednik)*, Hrvatska, Europa, svijet – kronologija, Novi liber, Zagreb, 2002., prilog: Kronološke tablice (Hrvatska) – vladari i banovi. Ime Tvrtkova oca podrijetlom je od svetoga ugarskog kralja Ladislava. Perojević misli da Orbinijeva vijest, da se prigodom krunidbe Tvrtko prozvao Mirčom, nije utemeljena. – *Perojević, Marko*, Kralj Stjepan Tvrtko I., str. 316.

⁷⁷ Iako nije izravn nasljednik Petra Krešimira IV., ni predak Stjepana II., Dmitar je Zvonimir preko Iljka u izravnom srodstvu s Domagojem, koji je, opet, Trpimirov prvi rođak. “The other “dispossessed” ruler, the childless King Zvonimir, the last member of the Croatian royal dynasty, was also revered as a saint by certain segments of the Croatian Church, with the Subić clan proving the most ardent in fostering his cult throughout the Middle Ages.” “Details of Zvonimir’s cult are presented in the Ph. D. dissertation by Damir Karbić “The Subić Kindred”, written for the Medieval Studies Department of the Central European University in 2000.”

prethodnika (Stefana Prvovjenčanoga i Stefana Dragutina, s kojima je “katolička” Srbija započela i završila⁷⁸), naravno, ako jedan od ljljana nije simbolizirao samoga Tvrtka kao pripadnika još jedne sveterodne dinastije. Iako ljljane obično povezujemo s anžuvinskom dinastijom, koja je smijenila Arpadoviće na ugarskom tronu, jer su oni glavni motiv njihova grba,⁷⁹ vrlo su ih često kao simbol svetosti i vladarske časti rabili i Arpadovići: Kraljević Sv. Emerik predstavljan je u oklopu s krunom i ljljanom; ljljanovu krunu nose Sv. Ladislav, Koloman, Stjepan II., Stjepan V.; a skiptar s ljljanom na vrhu Bela II., Stjepan V.⁸⁰ Prema uzoru na Stjepana V. ljljanovu krunu i skiptar nosi njegov nemanjički zet Stjepan Dragutin. Tako se Tvrtko, iako nije dobio krunu od pape, povezo s tri svete krune i svojoj kruni pribavio svetost. Svete Arpadoviće kralja Stjepana I. i kraljevića Emerika s Dmitrom Zvonimirom na neki način veže papa Grgur VII. Hildebrand, koji je 1083. kanonizirao prvu dvojicu, a trećem je 1076. poslao krunu nakon što je prihvatio Grgurovo poimanje odnosa crkvene i svjetovne vlasti.⁸¹ Ako su, pak, ljljani predstavljali sveterodne dinastije, onda se osim Kotromanića na Tvrtkovu štitu mogu naći Arpadovići, Nemanjići, Komneni i Anđeli ili Laskarise, a s kojima je bio u rodbinskoj vezi preko Bele IV. i njegove žene Marije Laskaris, njihova sina Stjepana V., njegove kćeri Katarine i njezine kćeri Elizabete (Jelisavete), te Trpimiroviće preko Zvonimirove žene Helene (Ilone), njezine kraljevske braće svetog Ladislava i Geze I., čiji su izravni nasljednici svi Arpadovići od Kolomana iz *Pactae conventae* pa nadalje.

– *Klaniczay, Gábor*, Holy Rulers and Blessed Princesses – Dynastic Cults in Medieval Central Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 2002., str. 149. i napomena br. 130.

Kult svetoga kralja Zvonimira, koji su razvijali Šubići, Tvrtku je sigurno bio poznat preko njegove majke Jelene Šubić, a nije bio nepoznat i u Raškoj s obzirom da se druga Dragutinova kći udala za Pavla Šubića.

Vrlo je vjerojatno da su Šubići težili uspostaviti i fiktivno srodstvo sa Zvonimirom odnosno Trpimirovićima, što nije bilo strano ni ostalom hrvatskom plemstvu: knezovi krčki i jedna grana Babonića blagajskih od papa su uspjeli dobiti priznanje o njihovu srodstvu s rimskim patricijima iz rodu Frangapanibus i Orsini.

⁷⁸ *Ćirković, Sima*, Susreti velikih civilizacija oko 1300 – Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi, str. 16.–17.

⁷⁹ Nema sumnje da je Tvrtko usvojio osnovni heraldički model Anžuvina: kraljevska plava boja štita i zlatni ljljani. Ipak su srebrna kosa greda i ograničeni broj ljljana napravili jasnu razliku; plavi anžuvinski grbovni štit nema grede i jednostavno je naizmjenično posut ljljanima.

⁸⁰ Prikaz ljljana kod Arpadovića prema: *Klaić, Vjekoslav*, Povijest Hrvata, knjiga prva: kruna i skiptar Bela III. – novac (str. 204.), kruna Bela III. – zlatni pečat (str. 207.), kruna i skiptar Bela III. – veliki pečat (str. 208. – prilog 19.), kruna i skiptar Emerik – veliki pečat (str. 216.), kruna i skiptar Andrija II. – prvi veliki pečat (str. 225. – prilog 22.), kruna i skiptar Andrija II. – zlatni pečat (str. 229.), kruna i skiptar Bela IV. – zlatni pečat na zlatnoj buli (str. 240. – prilog 23. i 24.), kruna i skiptar Stjepan V. – dvogubi pečat (str. 240. – prilog 24.), kruna i skiptar Andrija III. Mlečanin – slika (str. 300.).

⁸¹ Kompetencija za dodjeljivanje krune na Zapadu bila je rezervirana samo za pape i rimsko-njemačke careve. – *Lovenović, Dubravko*, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), str. 241.

Orao Nemanjića ili orao Svetoga Rimsko-Njemačkoga Carstva

Tvrtko, odnosno njegov grbovničar – herold, bio je prvi koji je nemanjičkoga dvoglavog orla uobličio u heraldički prikaz i od tog do tada protoheraldičkoga simbola napravio grb.⁸² Tvrtkov herold zasigurno nije bio iz Srbije jer bi u tom slučaju takav grb bio napravljen u Srbiji prije nego joj je Tvrtko postao kraljem. Sve upućuje na to da je Tvrtko grbovničara angažirao sa Zapada, koristeći i dalje europski heraldički obrazac koji je u njegovu kraljevstvu već bio prisutan. S obzirom da dvoglavog orla Nemanjići, dok je dinastija postojala, nisu koristili kao grb u smislu europske heraldičke prakse,⁸³ Tvrtko se nameće kao njegov kreator.⁸⁴ Ako Tvrtko, zatekavši Srbiju u pretheraldičkom dobu, nije imao namjeru stvarati joj grb, niti to učiniti njezinoj iščezloj dinastiji, nego se kretao u sklopu zadanoga grbovnog repertoara (kako je učinio za svoj dinastički grb, gdje se okrenuo Anžuvincima), tada drugi grb na prednjoj strani njegova velikoga dvostranoga pečata može predstavljati drugu zemlju ili dinastiju - Sveto Rimsko-Njemačko Carstvo - tog orla u svome je grbu imao Karlo IV. iz kuće Luksemburg, Sigismundov prethodnik na rimsko-njemačkom tronu u vrijeme Tvrtkova okrunjenja. Uostalom, rimsko-njemačkog orla na svome je pečatu isticala i Tvrtkova sestra Marija od Helfensteina.⁸⁵ Za taj grb na Marijinu pečatu (na kojem još nalazi i grb Helfensteina), Thallóczy se dvoji između carskog i poljskog orla,⁸⁶ a Basler pogrešno tumači da je to nemanjički orao kojemu je Marija dodala anžuvinski ljiljan Kotromanića.⁸⁷

⁸² Mekanović, Husein Sejko, Heraldički simboli, pečati i novac bosanskoga kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377?-1391), Bošnjak, godina II., broj 4., dodatak, Ljubljana, januar 2004., str. 11. Usporedi: Solovjev, Aleksandar, Istorija srpskog grba i drugi heraldički radovi, Beograd, 2000., str. 76.-79., 81.-86., 319. i 320.

⁸³ Mrđenović, Dušan; Palavestra, Aleksandar; Spasić, Dušan, Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele, str. 17. Usporedi: Novaković, S., Heraldički običaji u Srba u primeni i književnosti, Istorija i tradicija, Beograd, 1982., str. 293.-434.

⁸⁴ Ivanišević, Vujadin, Razvoj heraldike u srednjovjekovnoj Srbiji, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XLI., Beograd, 2004., str. 225.

⁸⁵ Mekanović, Husein Sejko, Heraldički simboli, pečati i novac bosanskoga kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377?-1391), str. 12.

⁸⁶ Thallóczy, dr. Ljudevit, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, V., br. 1., Sarajevo, 1893., str. 23.

⁸⁷ Bazler, Duro, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, str. 54.

Slika 13. Pečat Tvrtkove sestre Marije od Helfensteina

Tvrtkovo uzdizanje Bosne na rang kraljevstva odigralo se u sklopu zapadne paradigme u okolnostima prelamanja različitih poimanja srednjovjekovnoga prava – historijskoga prava, prava mača, prava nasljedstva, prava vazala i seniora. Rodbinska veza s Nemanjićima i *translatio regni* iz Srbije u Bosnu legalizirali su Tvrtkove prethodne postupke i priznali ga baštinikom prava srpske krune u odnosima s Dubrovnikom. Bosansko Kraljevstvo nije Tvrtkovom krunidbom dobilo papinsku krunu, a to je, možda, pošlo za rukom tek posljednjem kralju. Prvi je bosanski kralj uspio taj nedostatak nadoknaditi pozivanjem na rodbinsko-političke veze sa svetorodnim dinastijama svoga okruženja i materijalizacijom njihovih prethodnih postignuća, o čemu svjedoče heraldički spomenici, njegovi i njegovih nasljednika.

Prvo doba kraljevskog novca

Tvrtkovim okrunjenjem okončano je rano doba srednjovjekovnoga bosanskoga novčarstva, u kojem od 1300./1301. do 1377. nalazimo banski novac Šubića (groševi) te novac Stjepana II. Kotromanića i Tvrtka I. (dinari i poludinari). Od proglašenja Tvrtka I. za kralja, 1377. godine, teče drugo, srednje monetarno doba, sve do druge vladavine Tvrtka II. Tvrtkovića (1420. – 1443. god.), točnije do 1428. godine. U tom razdoblju u Bosni zabilježena je prilično slaba kovničarska aktivnost, pa, prema danas dostupnim podacima, možemo govoriti samo o iznimkama u kovanju novca.⁸⁸ Iz toga razdoblja postoje dva unikatna primjerka - jedan koji je kovao kralj Tvrtko I., o čemu je pisao

⁸⁸ Sulejmanagić, Amer, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414. – 1463.) – monetarni aspekt, str. 127. i 128., s tamo datim napomenama.

Rengjeo, i drugi, koji pripada Tvrtkovu nasljedniku Dabiši.⁸⁹ Ti novci bili su namijenjeni bosanskom unutrašnjem prometu, a za svoje je potrebe grad Kotor kovao novce pod zaštitom i s likom bosanskih kraljeva Tvrtka I. i Ostoje, te, kako ćemo vidjeti, i Tvrtka II., pa se i oni mogu svrstati u bosansku numizmatiku. U turbulentnom razdoblju od smrti Tvrtka I. do druge vladavine Tvrtka II., obilježenom uzletom i znatnim jačanjem zemaljske vlastele, Bosnom su vladali:

Dabiša (1391. – 1395.),
Jelena Gruba (1395. – 1398.),
Ostoja – prva vladavina (1398. – 1404.),
Tvrtko II. – prva vladavina (1404. – 1408.),
Ostoja – druga vladavina (1409. – 1418.),
Stjepan Ostojić (1419. – 1420.).

Ostoja je 1404. godine namjeravao otvoriti kovnicu novca u Bosni ili, ako to ne bi mogao, uvesti u optjecaj mletački novac.⁹⁰

Dinar kralja Tvrtka I. kovan za Bosnu

T: REX: BOS – NE: > : RASIE:

O tom Tvrtkovu novcu obavijestio nas je Rengjeo.⁹¹ Tom unikatnom novčiću, tada u vlasništvu Aleksandra Poljanića, danas se izgubio trag i ostao nam je poznat samo prema crtežu. U svome radu⁹² Rengjeo ga je označio kao novac kovan u Kotoru za optjecaj u tom gradu, nalazeći zanimljivom pojavu lika Isusa u mandroli umjesto lika Sv. Trifuna na reversu.⁹³ Tvrtku I. pripisao ga je na osnovi slova “T” u legendi, a zbog interpunkcije i kratice za “i” (>), označio ga je sličnim Ostojinu kotorskom novcu, držeći da ga je taj bosanski kralj kovao kao protektor od 1404. do 1405. godine. Rengjeo 1943. godine nije ni razmatrao mogućnost da se slovo “T” u legendi moglo odnositi na Tvrtka II. ili Tomaša. S obzirom da je Kotor od 1420. godine već čvrsto u mletačkim rukama, otpada vjerojatnost da je to novac kralja Tvrtka II. (iz doba njegove II. vladavine) ili kralja Tomaša. Mogućnost da je taj dinar za unutarbosanski promet mogao kovati Tvrtko II. za vrijeme svoje prve vladavine ne treba ni razmatrati jer je to tipološki, ikonografski i metrološki logični nastavak Tvrtkova banskoga dinara, koji je opet prirodan nastavak novca bana Stjepana II. Kotromanića.⁹⁴

⁸⁹ Novaković, Staniša, Novac Stjepana Dabiše, str. 137.-139.

⁹⁰ Živković, dr. Pavo, Prve vijesti o bosanskoj kovnici novca poslije smrti Tvrtka I. Kotromanića, Godišnjak Istorijškog društva BiH, Sarajevo, 1979., str. 272.

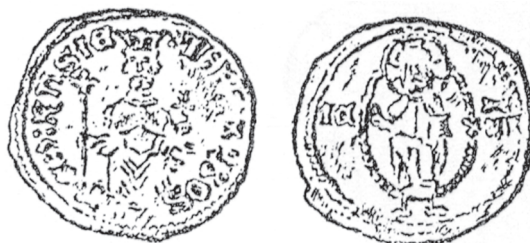
⁹¹ Rengjeo, Ivan, Kraljevski novac Tvrtka I., str. 7.-8.

⁹² Rengjeo, Ivan, Novci bosanskih banova i kraljeva, str. 253.–254.

⁹³ Rengjeo se ne izjašnjava o tome kakva je bila namjena toga novca. Prevladava osjećaj da Rengjeo drži da je bio namijenjen za optjecaj u Kotoru, a ne u Bosni, ali zbunjen je reversnim prikazom Isusa umjesto Sv. Trifuna. Siguran je da novac nije kovan u bosanskoj nego u kotorskoj kovnici i ne razmatra mogućnost da su kalupi iz Kotoru mogli stići u bosansku kovnicu. Putokaz pri izvođenju zaključaka bili su mu folari s okrunjenim monogramom T, koje numizmatička znanost pripisuje Tvrtku I., a autor ovoga rada smješta ih u doba prve vladavine Tvrtka II. (1404. – 1408. god.).

⁹⁴ Sulejmanagić, Amer, Rani bosanski novac, I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2008., str. 186.–188.

Držim da nas odsutnost lika i imena kotorskoga patrona na reversu (koji se redovito, bez iznimke, javljaju na kotorskim novcima) i prikaz Isusa kako stoji u mandroli, upućuju na drukčiju svrhu toga novca: da je bio namijenjen za unutrašnji optjecaj u Bosni. Istu poruku upućuje nam i navođenje Bosne na prvom mjestu (ispred Raške) u vladarskoj intitulaciji. Kao da je takvu mogućnost razmatrao i Rengjeo jer u svome Corpusu iz 1959. godine izostavlja bilo kakvu kotorsku atribuciju toga novčića pod brojem 865.⁹⁵

Slika 14. Dinar kralja Tvrtka I. kovan za Bosnu

Dvije grane

S Tvrtkom I., koji je, kako vidimo, kao kralj ipak kovao novac za Bosnu, bosanski kraljevski otkovi granaju se u dva pravca: otkovi za unutrašnji bosanski promet i drugi otkovi za grad Kotor. Čini se da su obje te Tvrtkove novčarske grane nastavile rasti s njegovim nasljednicima – prva sa Dabišom, a druga, prema mišljenju autora ovoga rada, s Ostojom i, kako ćemo vidjeti, s Tvrtkom II., koji je pri razmatranju problema kotorskoga novca do sada bio potpuno isključen.

Navedena veza između Tvrtka I., Ostoje i Tvrtka II. ne odražava se samo na numizmatičkom materijalu; i sigilografija – sfragistika na nju je odavno skrenula pažnju. Veliki dvostrani Ostojin pečat upravo je Tvrtkov pečat s izmijenjenim imenom vladara na obje strane i s nekim izmijenjenim grbovima. Između njih dvojice isti je pečat rabio i Dabiša (1391. – 1395.) - prvi koji je izmijenio Tvrtkov pečatnjak i dva ga puta rabio u zadnjoj godini svoje vlasti, a nakon Ostoje istu pečatnu matricu još je jednom sebi prilagodio i Tvrtko II.⁹⁶ Tako smo utvrdili da je još jedan bosanski vladar nastavio Tvrtkovo novčarsko djelo.

Dinar kralja Dabiše kovan za Bosnu

. ST DABISA. R . BOSNE . E RASIE.

Za razliku od S. Novakovića,⁹⁷ koji misli da je to kotorski kov, autor ovoga rada misli da je Tvrtkov nasljednik Dabiša kovao taj dinar za unutrašnju uporabu u svom kraljevstvu. Moja argumentacija ista je kao i za prvi tip Tvrtkova kraljevskog novca: odsutnost lika i imena kotorskoga patrona na reversu, umjesto čega je prikazan Isus

⁹⁵ Rengjeo, Ivan, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, str. 74.

⁹⁶ Anđelić, Pavao, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, str. 19.–47. i odgovarajuće slike.

⁹⁷ Novaković, Staniša, Novac Stjepana Dabiše, str. 137.

koji stoji u mandroli, a navodi se Bosna na prvom mjestu (ispred Raške) u vladarskoj intitulaciji. S. Novaković u svome radu daje vrlo oskudne podatke o nalazu Dabišina dinara; sve što znamo jest da je “u periodu 1972. do 1977. godine” pronađen zajedno s “oko 190 dubrovačkih dinara (grossi)” na području “između Travnika i Zenice”.⁹⁸ Ne treba sumnjati da je Novaković iznio sve podatke koje je znao, ali sve upućuje na to da je taj nalaz raspršen odmah nakon otkrića jer je ostao nepoznat i autorima i uredništvu Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine.⁹⁹ Istini za volju, taj Dabišin novac spominje još 1971. godine Hakija Dozić - tablica Pregled bosanskih vladara koji su kovali svoj autonomni novac.¹⁰⁰ Prema Dozićevu prikazu Dabišin dinar ima promjer 19 mm i težinu 1,20 g (prema Novakovićevu prikazu promjer mu je 16,5 do 18 mm, a težina 1,11 g). Ipak, u dijelu teksta na str. 12. Dozić navodi da ni Tvrtko I. ni Dabiša nisu kovali srebrni novac. O nalazu u kojem je nađen Dabišin novac šute i Glasnici Zemaljskog muzeja BiH, nepoznat je i Mirniku, a opisom vremena, prostora i sadržaja podsjeća na nalaz br. 572., opis kojega Mirnik preuzima od Metcalfa, a on od Ljubića; na kraju znamo da su negdje na području Jugoslavije u prvoj polovici XIX. stoljeća na jednom mjestu pronađeni srebrnjaci iz XV. stoljeća, i to: Stjepana II. Kotromanića, Tvrtka I. (kao bana i kao kralja), splitski novci Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kotorski novci Tvrtka I. i nešto srpskoga novca; a znamo i to da su ti novci završili u Veneciji, Splitu, Beču, Budimpešti, Padovi i Zagrebu, a da su oni novci u Zagrebu, Splitu i Veneciji barem dostupni javnosti u muzejima.¹⁰¹ B. Mimica navodi da se taj Dabišin novac, kojem ne određuje nominalu, nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu.¹⁰²

Slika 15. Dinar kralja Dabiše kovan za Bosnu

Dabišinim dinarom četiri bosanska kralja koja su povezana istim pečatom postaju povezani i njihovim novcima kovanim za Bosnu i Kotor. U oba slučaja po jedna karika

⁹⁸ *Isto*, str. 137.

⁹⁹ *Grupa autora*. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2., Zemaljski muzej BiH; Sarajevo, 1988., str. 191.–206. (Regija 13. – Travnik, Zenica, Pucarevo (Novi Travnik), Vitez i Busovača), te odgovarajuća arheološka karta u Mapi 2, Regija 13., Srednji vijek.

¹⁰⁰ *Dozić, Hakija*, Novac srednjovjekovne Bosne, Numizmatičar, br. 1., godina I., Numizmatičko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971., str. 9.–17.

¹⁰¹ *Mirnik, I. A.*, Coin Hoards in Yugoslavia, B.A.R. International Series 95, B.A.R., Oxford, 1981., str. 121.

¹⁰² *Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Krista – 1918.), Vitagraf, Rijeka, 1992., str. 461.

u lancu za sada nedostaje. Ako bi bio pronađen Ostojin novac kovan za unutarbosanski optjecaj, uspostavio bi se kontinuitet kovanja novca bosanskih vladara od 1300./1301. do 1463. godine, a za potrebe kotorskoga prometa Dabišin bi novac kompletirao razdoblje od 1385. do 1420. godine.

Novac za Bosnu: Tvrtko I. – Dabiša – *nedostajući Ostoja 1398.-1404. / 1409.-1418.* – Tvrtko II. (od 1428.)¹⁰³

Novac za Kotor: Tvrtko I. – *nedostajući Dabiša 1391.-1395.*¹⁰⁴ – Ostoja – Tvrtko II.

Novac bosanskih kraljeva kovan za Kotor

Stariji autori (Ljubić, Truhelka, Egger, Stockert), kao i Rengjeo, sve su bosanske novce s likom kotorskoga parca na reversu pripisivali Ostoji. S Rengjelom se slaže i Korčmaroš.¹⁰⁵ Inače se atribucija bosanskoga kotorskog novca Ostoji i njegov opis prvi put u literaturi javlja u djelu B. Nanija De duobus Imperatorum Rassiae nummis 1752. godine.¹⁰⁶ Kasnije Nedeljковиć i Dobrinić iznose drukčije mišljenje i sve ih pripisuju Tvrtku I.

Lj. Nedeljковиć pokušava argumentirati tezu da svi kotorski kovovi pripadaju Tvrtku I., te da Ostoja nije mogao kovati te novce, a tvrdi da su natpisi na novcu površno i pogrešno čitani i tumačeni.¹⁰⁷ Baveći se “celokupnim unutarnjim i spoljnim prilikama”, uspostavljajući “kontinuitet istorijskih zbivanja”, motreći “uticaj geofizičkih, raznih spoljnih političkih i verskih faktora”, Nedeljковиć uviđa separatističke težnje još u Bodinovoj plemenskoj zajednici, a ideja o jedinstvu jedne šire plemenske zajednice nastavlja trajati i ostvaruje se u “zetsko-bosanskoj državi”. Ta tendencija k jedinstvu dobiva na zamahu s pojavom “bosanske grane Nemanjića” i realizira se stvaranjem “raško-bosanske države”. Nedeljковиć drži da su se od Stjepana II. Kotromanića svi bosanski vladari smatrali Nemanjićima i da su se odmah rado uključili u nemanjičku tradiciju. Nedeljковиć tako u bosanskih vladara otkriva novo dinastičko ime “Nemanjić”, a “Kotromanić” pretvara u puko prezime. Također otkriva osnovne ideje politike “... koju su svojim sporazumom inaugurisali Dragutin i Prijezda pri udaji Dragutinove ćerke Jelisavete za Prijezdinog sina Stefana I. Kotromanića”, koja je udarila temelje

¹⁰³ Sulejmanagić, Amer, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414. – 1463.) – monetarni aspekt, str. 128.

¹⁰⁴ S obzirom da je samozvani protektor Ladislav Napuljski kovao samo folare, ostaje mogućnost da su u istom razdoblju srebrnjake mogli kovati Dabiša i Ostoja. Ako bi se pronašao novac na kojem je ime vladara dano kao, na primjer, STEPHDS, bio bi kompletiran i novac bosanskih vladara kovan u Kotoru.

¹⁰⁵ Korčmaroš, Ladislav, Katorski novac (II.), II. srebrni, str. 50.; ali i navodi: “Novcu pripisanom bosanskom kralju Tvrtku I. osporava se atribucija, a prema tome i datiranje. Nije sigurna niti datacija groša pripisanih bosanskom kralju Ostoji.”; a Stjepana Ostoju svrstava u one vladare Kotora koji se “samozvano proglašavaju protektorima”. - Ladislav Korčmaroš, Katorski novac, I. (bakreni), Numizmatičke vijesti, br. 43., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 1990., str. 33. i 34.

¹⁰⁶ Korčmaroš, Ladislav, Katorski novac, I. (bakreni), Numizmatičke vijesti, br. 43., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 1990., str. 27.

¹⁰⁷ Nedeljковиć, Ljubomir, Problem kovanja novca kralja Stefana Ostoje, str. 207.

svim kasnijim težnjama jugoslavenskih naroda ka slobodi i ujedinjenju. Tako su, prema Nedeljковиću, dugoročno razmišljali Dragutin i Prijezda.¹⁰⁸

Objašnjavajući političke prilike u kritičnom razdoblju, Nedeljковиć upada u kontradikciju: “Tako je Kotor i za vreme Ostoje bio potpuno izolovan od bosanske centralne vlasti, pod kojom je bio samo nominalno, a u stvari je vegetirao kao neka posebna politička jedinica (republika).”¹⁰⁹ Kao da je bilo što drugo i trebalo kotorskoj komuni, osim da nominalno bude pod nečijom vlašću, pa da lik svoga seniora stavi na svoj novac, a da u stvarnosti opstane kao posebna politička jedinica sve do 1420. godine. Imati seniora prema kojem vazalske obveze zapravo i ne postoje, i tako, barem neko vrijeme, prolongirati eventualnu lošiju varijantu, bio je ideal srednjovjekovnih vazalско-seniorskih odnosa. Ni Kotorani nisu drukčije razmišljali.

Nakon uvodnih povijesno-političkih razmatranja, Nedeljковиć prelazi na numizmatički materijal. Prvo analizira natpise na aversu (strani na kojoj je prikazan vladar), koristeći 43 varijante navedene u djelu *Corpus nummorum italicorum* iz 1915. godine (valjda 1922. god. – prim. A. S.) i zaključuje da:

1. STEPhOS (STEPHOS, STEPPhS) znači STEPHANOS,
2. T iza STEPhOS znači TVARTKO,
3. T iza BO, a ispred REX znači TRAVUNIE.

Za četiri novčića natpis definira ovako: STEPhS:T:RASIE:>:BO:T:REX ili STEPhOS:T:RASIE:>:BO:T:REX, što čita kao: STEPHANOS TVARTKO RASIE ET BOSNE TRAVUNIE REX. Tvrdi da je Tvrtko znao izostaviti svoje rođeno ime, a nika-ko titularno, što se nikada nije dogodilo na bosanskim novcima ni prije, ni za vrijeme, niti poslije Tvrtka I. Nedeljковиć tu očito cilja na srpski uzor - na srpskim novcima redovito se javlja samo titularno ime vladara. Naročito je zanimljiva Nedeljковиćeva tvrdnja da se u intitlaciji javlja naziv TRAVUNIA. Ta zemlja bosanske krune nije spomenuta niti na jednom pečatu, niti u povelji ili pismu bilo kojega od bosanskih vladara za cijelo vrijeme postojanja bosanske srednjovjekovne države,¹¹⁰ ali Nedeljковиć ju je otkrio na novcu.

Poslije analize natpisa Nedeljковиć daje djelomičnu metrološku analizu i na osnovi 89 primjeraka definira da je srednja težina bosanskih kotorskih novaca bila 1,33 g te na osnovi prosječnih težina novca svih kotorskih seniora od Dušana do Venecije, u razdoblju od 72 godine, utvrđuje godišnju devaluaciju kotorskoga dinara od 0,009 g. Tako dolazi do zaključka da je bosanski senior kovao novac od 1386. do 1391. godine, a za novce ostalih seniora izračunava da je: Dušan kovao od 1348. do 1355. težine 1,68 g; Uroš od 1363. do 1371. težine 1,54 g; Ljudevit od 1371. do 1378. težine 1,47 g te Venecija od 1420. težine 1,03 g.

Dinari¹¹¹ koje su Tvrtko I. (od 1385. do 1391. godine) i njegovi nasljednici kasnije kovali za grad Kotor izravni su tipološki, ikonografski i metrološki sljednici kotorskih

¹⁰⁸ Isto, str. 207.-213.

¹⁰⁹ Isto, str. 209.

¹¹⁰ Anđelić, Pavao, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, str. 9.-48. i odgovarajuće slike, te izvori dani u napomenama 46.-53.

¹¹¹ L. Korčmaroš, B. Mimica i J. Dobrinčić bosanske kotorske srebrnjake nazivaju groševima.

novaca ugarskoga kralja Ljudevita I. kovanih do 1378. ili 1382. godine. Na reversu uz istovjetni lik Sv. Trifuna u mandroli čitamo istovjetnu legendu: S. TRIFONIS – CATARENSI, s također istovjetnim inačicama skraćivanja teksta. Lik sjedećeg vladara na aversu također je istovjetan, a brada koju nosi Tvrtko jedina je razlika. Legende na aversima Tvrtkova novčića i novčića njegovih nasljednika (uz određene nebitne varijacije) glase:

1. STEPhS:T:RA-SIE:>:BO:REX,
2. STEPhOS: RA – SIE: > : BO: T: REX,
3. STEPhS: RA-SIE:>:BO:REX.

Takvim uspoređivanjem aversnih legendi bosanske smo kotorske dinare, dakle, podijelili u navedene tri skupine.

Na osnovi Nedeljковиćevih metroloških izračuna trebali bismo očekivati da se srednja težina dinara svih triju skupina kreće, barem približno, oko 1,33 g. Međutim, prosječna težina šest primjeraka bosanskoga kotorskoga novca bez slova T u vladarskoj intitulaciji (iz naše 3. skupine) iznosi 1,461 g, a pojedinačnom težinom (1,360; 1,410; 1,420; 1,510; 1,517 i 1,550 g) samo se jedan (najlakši) primjerak približava Nedeljковиćevoj izračunatoj vrijednosti, od koje niti jedan nije lakši; tako, i pored malog broja primjeraka, ne bi trebalo biti te to cijeli Nedeljковиćev postupak izračuna uz pomoć godišnje devaluacije dovodi u pitanje, a ovu skupinu novaca izdvaja od ostalih primjeraka. Inače, novci sa slovom T između STEPhS (STEPhOS) i RASIE, 4 komada (naša 1. skupina), prosječno teže 1,363 g (1,67; 1,44; 1,24 i 1,10 g); a 29 komada (3. skupina) sa slovom T između BO i RX (R+) ima srednju težinu od 1,286 g, s najlakšim komadima 1,02; 1,07 i 1,075 g, a najtežim 1,58; 1,48 i 1,45 g.¹¹²

Pregled 40 bosanskih kotorskih dinara (39 komada kod Stockerta od 381 do 419 – ovdje dano prema Dobriniću¹¹³ i jedan komad u posjedu Zavičajnog muzeja u Visokom) daje nam ovakvu distribuciju komada unutar navedene tri skupine:

Prva skupina sadrži 4 komada (10 %), ona je sa slovom “T” između STEPhS (ili STEPhOS) i RA – SIE (ili R – ASIE, odnosno - RASIE):

STEPhS:T:R-ASIE:>:BO:R	1
STEPhS:T:R-ASIE:>:BOS:RX	1
STEPhS:T:RA-SIE:>:BO:REX	1
STEPhOS:T -RASIE:>:BO:R:	1

Na tim se primjercima STEPhS javlja 3 puta, a STEPhOS jednom; kraljevska je titula dva puta skraćena na samo R; jednom na RX, a jednom je dana potpunim ispisom REX.

Na 29 komada (72,5 %) koji tvore drugu skupinu, slovo “T” nalazi između BO: i : RX (ili R+):

STEPhOS:RA-SIE:>:BO:T:RX	21
STEPhOS:RAS-IE:>:BO:T:RX	1

¹¹² Dobrinić, *Julijan*, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, str. 30.–31.

¹¹³ *Isto*, str. 30.–31. i 104.–105., s kataloškim brojevima od DOB02 6.1.1.1 do DOB02 6.1.1.39

STEPhOS.RA-SIE:>:BO:T:RX	1
STEPhOS.RA-SIE:>:BO:T:RX	1
STEPhOS.R.A-SIE:>:BO:T:RX	1
STEPHOS:RA SIE:>:BO:T:RX	1
STEPhOS:RA-SIE BO:T:RX	1
STEPhOS:RA-SIE:B:T:RX	1
STEPhOS:RA-SIE:>:BO:T:R+	1

Na jednom primjerku od tih 29 primjeraka umjesto STEPhOS stoji STEPHOS; na jednom primjerku umjesto RX stoji R+, na jednom je BO zamijenjeno s B, a na dva primjeka nema znaka > (za i).

Treća skupina sastoji se od ukupno 7 komada (17,5 %) i u njihovoj aversnoj legendi uopće ne nalazimo slovo "T". Na njima vladarska intulucija glasi ovako:

STEPhOS. =RASI:>:BO:RX	1	DOB02 6.1.1.18 (Stockert 398)
STEPhOS:RA-SIE::>:BO:RX	1	DOB02 6.1.1.29 (Stockert 408)
STEPhOS:RA-SIE:>:BO:REX	1	DOB02 6.1.1.19 (Stockert 399)
STEPhOS RA-SIE:>:BO:REX	1	DOB02 6.1.1.23 (Stockert 419)
STEPhOS:RA-SIE::>:BO:REX	1	DOB02 6.1.1.32 (Stockert 411)
:STEPhOS: RASIE:>:BOR	1	DOB02 6.1.1.37 (Stockert 416)
STEPhS: RA-SIE:>:BO:REX.	1	(primjerak iz Zavičajnog muzeja Visoko)

Nedeljkovićeva povijesna razmatranja pretežno se bave milenijским težnjama za oslobođenjem od strane vlasti i stvaranjem prajugoslavenske zajednice koju smješta pod kraj XIII. stoljeća, a tridesetak ključnih godina kotorske povijesti (1391. – 1418.) gotovo da nije ni opisano. Stoga ćemo se obratiti drugom autoru koji daje politički položaj Kotora u kritičnom razdoblju. Navodi iz djela Ivana Božića mogu nam opisati svu fluidnost odnosa i nestabilnost situacije.¹¹⁴

¹¹⁴ "U doba rasula Dušanovog carstva zaštita ugarskog (1371-78, 1381-82), a zatim bosanskog kralja (1385-91) nudila je samo privremeno rešenje. Posle Ludovika I Anžujca, unutrašnji ugarski sukobi nisu dozvoljavali Luksemburgovcu Žigmundu da pruži zaštitu dalekim gradovima sve i kada bi se rešili da je zatraže. Pokazao se nemoćnim i u odbrani onih gradova u čijem se neposrednom zaleđu njegova vlast poštovala. Vera u bosansku zaštitu ugasila se smrću kralja Tvrtka I. Njegovo vezivanje za nemanjičke tradicije i krunisanje «dvostrukim vencem» u «srpskoj zemlji» nisu mu doneli jednodušno priznanje oblasnih gospodara razbacanog srpsko-grčkog carstva, niti su obezbedili Bosni unutrašnju snagu i jedinstvo. Zakrvljene bosanske vojvode i kneževi samo su se pridružili opštoj borbi za proširenje porodičnih poseda i, u vreme kada su srpske zemlje počele da se okupljaju, otvorili vrata stranoj intervenciji, turskim i mađarskim provalama. A bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača, mesto da preuzme zaštitu kotorske opštine u ime bosanskog kralja, gledao je samo da iz nje izvuče što veću korist, vršio je pritisak na grad i stizao pod njegove zidine s vojnim odredima da bi ga držao pod dugom opsadom ..." [...] "Okruženi nezajažljivim susedima, Kotorani su ih privremeno stišavali godišnjim tributom, žrtvujući veliki dio opštinskih prihoda, a opet nisu bili sigurni da će ih nove opasnosti mimoići. Jer, tributi nisu obezbeđivali zaštitu, već samo privremeni mir. I kada su predstavnici kotorske vlastele, u januaru 1396. godine, nudili grad Mlečanima, objašnjavali su im bezizlaznost situacije: ako oni ne prihvate grad, on će morati da se potčini nekom drugom gospodaru – «ili Arbanasima, ili Srbima ili Turcima». S obzirom na opasnosti koje su tada pretile gradu, Kotorani su pod Arbanasima mislili na Crnojeviće, a pod Srbima na Hraniće. Vrtlog sukoba u zemljama oko Kotora nagonio je vlastelu i građane da traže spas od Republike." – *Božić, Ivan*, Kotor posle prihvatanja mletačke vlasti, 12 vjekova Bokeljske mornarice, Monos, Beograd, 1972., str. 34.

U sljedećoj tablici dan je kratak pregled kotorske monetarne i političke povijesti prema Korčmarošu,¹¹⁵ s izmjenama i dopunama autora ovoga rada o bosanskim kraljevima toga razdoblja, a navedeno je i situiranje novca o kojemu se govori.

u Kotoru		vrsta novca				u Bosni	
razdoblje	vladar ili događaj	polu-folar	folar	polu-groš	groš	vladar	razdoblje
XI.-XIV. st.	anonimni gradski novac	+	+				
1346.-1355.	car Stefan Dušan				+		
1356.-1371.	car Uroš V.			+	+		
1369.-1370.	prva mletačka uprava	+					
1371.-1378.	kralj Ljudevit I.		+	+	+		
1378.-1381.	između Mlečana, Bosne i Ugarske						
1381.-1382.	ponovo pod Ljudevitom I.						
1385.-1391.	kralj Tvrtko I.				(1)	Tvrtko I.	do 1391.
1392.-1405.	samozvani protektor Ladislav Napuljski		+		(D)?	Dabiša	1391.-1395.
					(3)?	Jelena	1395.-1398.
						Ostoja (I. vladavina)	1398.-1404.
			(f)		(2)	Tvrtko II. (I. vladavina)	1404.-1408.
					(3)	Ostoja (II. vladavina)	1409.-1418.
1419.	sporazum s Mlečanima					Stjepan Ostojić	1419.-1420.
od 1420.	druga mletačka uprava		+	+	+	Tvrtko II. (II. vladavina)	od 1420.

Takva je situacija gradskoj vlasti Kotora kontinuirano donosila financijske probleme.¹¹⁶ Podatci o gradskom dugu za 1410. godinu koje nam daje Božić izvrsno se

¹¹⁵ Korčmaroš, *Ladislav*, Kotorški novac, I. (bakreni), str. 28.-29., 33.-34.

¹¹⁶ "Nisu, razume se, tražili da mletačka «opština» žrtvuje za Kotor svoja sredstva. Ali su znali da će njeni predstavnici s više autoriteta raščistiti kotorske odnose prema Sandalju i prema Balši III, pogotovu što je Republika protiv ovog posljednjeg vodila dva rata, i da će naći rešenje da Kotor ispliva iz dugova. U aprilskim pregovorima 1411. godine, kotorski opunomoćenici, prikazujući jednogodišnji finansijski bilans svoga grada, iznosili su i poziciju od 48 perpera za isplatu kamata na unutrašnji zajam. Prema njihovom prikazu, dug je tada iznosio 1.600 perpera (oko 640 dukata). ... Dubrovčani su im 1413. godine pozajmili 1.500 perpera (oko 600 dukata), a Sandalj im je 1414. godine, posle godišnje računati hiljadu dukata, tražio 12.000 dukata za mir i oslobođenje četiri vlastelina koja je zadržao kada su mu kao izaslanici opštine došli na pregovore. Mlečani tada nisu pristali da Kotoranima odobre zajam, pa im je obaveza prema Sandalju godinama ostala na snazi. Nije poznato šta su Kotorani do 1420. godine isplatili Sandalju, da li su namirili svoje unutrašnje poverioce, ni kako su se nagodili s Dubrovčanima, tek kotorski izaslanik je 1420. god. tvrdio u Mlecima da na otplatu dugova treba godišnje računati hiljadu dukata. Bila je to velika suma za malu opštinu, koja je 1411. godine prikazivala svoje ukupne prihode (izuzev globa i regalija) sumom od četiri hiljade i nekoliko stotina dukata (tačan iznos poznat je samo u perperima – 11.480 – a broj dukata zavisio je od trenutnog, često promenljivog kursa). Bilo je, dakle, krajnje vreme da se nade izlaz iz teške situacije." – Božić, *Ivan*, Kotor posle prihvatanja mletačke vlasti, str. 34.

uklapaju u sliku Sandaljeva depozita u Dubrovniku, o čemu je prvo pisao E. Lilek,¹¹⁷ a izvrsnu analizu dao je E. Kurtović. Nema razloga za sumnju da je većina novca koja je te godine iskazana kao gradski dug isplaćena Sandalju Hraniću, a on ga je pohranio pod interes u Dubrovniku. "Depozit je otvoren 4. 5. 1406. prvim ulaganjem imovine deponenata. U sklopu toga depozita izvedeno je ukupno sedam ulaganja i osam izuzimanja. ... Ukupan iznos ulaganja u depozit iznosio je (navodi se srebro pliko, ostale dragocjenosti, povelje zapisi i knjige – prim. A. S.):

- novca (u 8 stavki), ukupno oko 14.000 dukata,
- 8.964 mletačka dukata,
- 11.722 perpera i 1 dinar dubrovački,
- 22 perpera dubrovačkih dinara "zlih",
- 6 perpera mezalina, dubrovačka,
- 1.005 perpera i 11 dinara kotorskih,
- 34.024 turskih aspri (u tri stavke, ukupne težine 117 l, 1 u. 3 a).

"Novac je ulagan u sedam navrata, tj. pri svakom ulaganju u okviru ovog depozita. ... Dubrovački novac u ulaganjima se pojavljuje četiri puta. To su dinari i poludinari (mezalin), srebreni novac. Oni su izraženi perperom kao računskom mjerom. Perpera je sadržavala 12 dinara. Dubrovački dinari nisu iskazivani drugačijim paritetom u odnosu prema mletačkom dukatu pa se njihov paritet može uzimati prema uobičajenom odnosu tri perpera u jedan dukat. ... Koterski srebrni dinari izraženi kotorskom perperom ulagani su u prvom i sedmom ulaganju, a dignuti u sedmom izuzimanju. Koterski dinari nisu izraženi drugačijim paritetom u odnosu na ostale vrste novca, prije svega u odnosu na dubrovačke dinare, pa se njihovo preračunavanje može vršiti prema uobičajenom paritetu, koji predstavlja jednak odnos prema dubrovačkom dinaru. Njihov priliv u depozit nije konstantan niti velik (ukupno 1005 perpera i 11 dinara, tj. 3.026 kotorskih dinara). ... Mletački dukat je najstabilnija valuta. Prema njemu se ravna dubrovački dinar s omjerom 1 dukat = 3 perpera. Kako se i kotorski dinar nalazi u istom odnosu naspram dukata, a nije drugačije prikazivan ili "potezan" može se reći da su dubrovački i kotorski dinar smatrani novcem iste vrijednosti. ... Naprotiv, mletački dukati, dubrovački i kotorski dinari bili su Dubrovčanima na raspolaganju. Njihov stabilan kurs omogućavao je njihovo korišćenje i vraćanje u depozit prema potrebi."¹¹⁸

Koterski dinari u depozitu:

1. ulaganje (4. V. 1406.) - 89 perpera,
2. – 6. ulaganje (20. XII. 1406. – 10. I. 1409) – nisu ulagani,
7. ulaganje (16. I. 1410.) – 916 perpera i 11 dinara,
1. – 6. izuzimanje (9. I. 1407. – 15. III. 1411.) – nisu izuzimani,
7. izuzimanje (26. VI. 1411.) – 1.005 perpera i 11 dinara.¹¹⁹

¹¹⁷ Lilek, *Emilijan*, Riznica porodice "Hranići" (nadimak Kosača), Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga II., godina I., Sarajevo, april-juni 1889., str. 1.-25.

¹¹⁸ Kurtović, *Esad*, "Državni depozit" (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413. godine), Prilozi, br. 28., Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1999., str. 61.-62. i 87.-89.

¹¹⁹ *Isto*, str. 92.-96. i 102.-103.

Iako se, kako vidimo, ne radi o ogromnoj količini novca (12.071 dinar), iznos ukupno uloženi (i podignutih) kotorskih srebrnih dinara u Sandaljevu posjedu (1.005 perpera i 11 dinara) ipak je 62,88 % ukupnoga gradskoga duga za 1410. godinu (1.600 perpera); a iznos uloženi početkom iste godine (916 perpera i 11 dinara) bio je 57,31 % duga; to je za Kotor, čini se, bila znatna suma, jer su s nešto malo većom brojkom Veneciji ilustrirali svoj težak položaj. Promatramo li to iz te 1410. godine, tada je Tvrtkovo kovanje kotorskoga srebrnog novca, prema Dobriniću, prestalo 20 godina ranije; odnosno, prema Nedeljkoviću, vjerojatno oko 25 godina ranije (što je sasvim dovoljno vremena da pretapanjem ili prekivanjem u drugi novac, odnosno drugim radnjama, većinom nestane iz optjecaja); a, prema istim autorima, novi se novac nije pojavio u idućih 10 godina, do mletačkoga iz 1420. godine. Drugim riječima, mislim da se dinari koje je Tvrtko I. kovao u Kotoru samo pet godina (1385.-1391.) nisu u većoj količini mogli zadržati u optjecaju idućih 30 godina (1391.-1420.), do druge mletačke uprave (ili sljedećih 15 do 20 godina - 1391.-1406./1410. - kada Sandalj deponira u Dubrovnik), a da ih u međuvremenu ni jedan drugi bosanski kralj ne kuje jer ih Ladislav Napuljski nije kovao. Tako dolazimo do pitanja: tko je bio kotorski vladar koji je iskovao tih 12.071 dinar, a koje je Sandalj pohranio u Dubrovniku? Ako to nije bio Tvrtko I., onda to mogu biti Ostoja (koji ih je, u svojoj prvoj vladavini, mogao kovati godinu–dvije prije prve pohrane, odnosno oko četiri godine prije druge pohrane), odnosno Ostoja za vrijeme svoje druge vladavine i Tvrtko II. za svoje prve vladavine, kada su obavljene obje pohrane i izuzimanje.

Sada se mogu atribuirati sve tri skupine bosanskih kotorskih dinara:

(1) STEPhS:T:RA-SIE:>:BO:REX (kralj Tvrtko I.)

Uz ime Stjepan legende na tim novcima sadrže i slovo “T”. Nema razloga da se i u ovom slučaju ne prihvatiti stav Rengjela da je to skraćena imena Tvrtko, koju je, kako smo vidjeli, prvi bosanski kralj već bio primijenio na novcu za unutrašnju uporabu u svome kraljevstvu. Ovo slovo “T” jest i jedina oznaka koja determinira vladara koji novac daje kovati, to je vladarevo ime i bilo kakvo skraćeno vladarske intitulacije ne može isključiti upravo tu oznaku. Dinari toga tipa, kovani između 1385. i 1391. godine najstariji su i u našem uzorku najmalobrojniji – 4 komada – 10 %.

Slika 16. Dinar kralja Tvrtka I. kovani za Kotor

(2) STEPhOS: RA – SIE: > : BO: T: REX (kralj Tvrtko II.) i folari Tvrtka II. (f)

Intitulacija na tim dinarima sadrži slovo “T” na drugom mjestu u odnosu na novce prve skupine. Već sam dokazao da nije točna Nedeljkovićeva tvrdnja da slovo “T” na

tom mjestu označava Travuniju, pa to slovo može značiti samo osobno ime Tvrtko. Ove dinare pripisujem kralju Tvrtku II. zato što bosansku novčarsku politiku u Kotoru upotpunjuju i bakreni folari s velikim slovom "T" ispod ljiljanove krune na aversu i s likom kotorskoga zaštitinika na reversu. Do sada su pripisivani Tvrtku I.¹²⁰ Katorske folare kralja Tvrtka I. spominje i Rengjeo.¹²¹ Takva atribucija, u sukobu s dosadašnjim heraldičkim stanovištima, poslužila je H. S. Mekanoviću da ustvrdi da okrunjeno T pripada Tvrtku I. i da njemu pripiše groševe, kao i sve arheološke nalaze, na kojima se u štitu grba javlja taj monogram.¹²² S obzirom da metrološka analiza, kao i mjesta velikih nalaza tih groševa – Ribić,¹²³ nepobitno pokazuju da pripadaju dobu novčane reforme koju je Tvrtko II. poduzeo najkasnije oko 1428. godine,¹²⁴ i da također nemamo ni drugih dokaza da je Tvrtko I. znao za okrunjeni monogram T, autor ovoga rada misli da kotorski bakreni folari, kao i dinari druge skupine (29 komada ili 72,5 %) pripadaju kralju Tvrtku II. i da su kovani za vrijeme njegove prve vladavine od 1404. do 1408. godine.

Slika 17. Dinar kralja Tvrtka II. kovan za Kotor

Slika 18. Dinar kralja Tvrtka II. kovan za Kotor

¹²⁰ Korčmaroš, Ladislav, Katorski novac, I. (bakreni), str. 46.; Dobrinić, Julijan, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, str. 31.–32.

¹²¹ Rengjeo, Ivan, Novci bosanskih banova i kraljeva, str. 254.

¹²² Mekanović, Husein Sejko, Heraldički simboli, pečati i novac bosanskoga kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377?-1391), str. 6.–7.

¹²³ Truhelka, dr. Ćiro, Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribića, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1905., i Glavaš, Tihomir, Druga ostava bosanskog novca iz Ribića kod Konjica, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, nova serija, svezak 44., Sarajevo, 1989.

¹²⁴ Sulejmanagić, Amer, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414. – 1463.) – monetarni aspekt, str. 128.

Slika 19. Folar kralja Tvrtka II. kovan za Kotor

Slika 20. Folar kralja Tvrtka II. kovan za Kotor

(3) STEPhS: RA-SIE: >: BO: REX. (kralj Stjepan Ostoja)

Na dinarima treće skupine - ukupno 7 komada (17,5 %) slova “T” uopće nema. To zbog krucijalne važnosti vladareva imena na bosanskom novcu upućuje da izvorno kovani novac danas sačuvan u tih sedam tipova nije kovao Tvrtko I., a ni Tvrtko II. Za tih sedam novčića možemo biti sigurni da ih je kovao Stjepan Ostoja u vrijeme 1404.–1405. i/ili negdje unutar razdoblja od 1409. do 1418. godine, što je vjerojatnije.

Moguće je da je nakon Tvrtka I. njegova intitulacija na novcu izmijenjena tako što je slovo “T” ispušteno, da bi se tako dobila Ostojina intitulacija. Poslije Ostojine prve vladavine slovo se “T” vraća u intitulaciju, ali na drugom mjestu i tu ostaje za vrijeme prve vladavine Tvrtka II., a stara se Ostojina titula vratila u uporabu nakon 1409. godine.

Slika 21. Dinar kralja Ostoje kovan za Kotor

Slika 22. Dinar kralja Ostoje kovan za Kotor

Vjerojatnost da je Ostoja kovao novac za Kotor paralelno s Ladislavom Napuljskim pri samom kraju svoje prve vladavine i čak nešto nakon nje (1405. godina), kako pretpostavlja Korčmaroš, vrlo je mala zato što je te godine Bosnom vladao Tvrtko II., a i zato što ne bi radio protiv Ladislava; ipak ta mogućnost ostaje jer je Ladislav bio samozvani protektor pa je tako mogao djelovati i Ostoja sa svojim tipom STEPhS: RA-SIE: >: BO: REX. (3), a ni Ladislav nije kovao groševe nego samo folare, pa je krupniji novac mogao biti Ostojin novac. Također je, s obzirom da je kovao novac u Bosni, kotorska kovnica mogla kovati groševe i za Dabišu (D?) u kratkom vremenu između 1391. i 1392. godine, pa čak i neko vrijeme paralelno s Ladislavom – o takvoj se mogućnosti može samo spekulirati jer Dabišin kotorski kov, za sad, nije pronađen. U razmatranju kovničarske djelatnosti bosanskih vladara u Kotoru kratka vladavina Jelene Grube ne dolazi u obzir, kao, čini se, ni u Bosni.

Ako pak prihvatimo mogućnost da je za vrijeme samozvanoga protektorata Ladislava Napuljskoga (1392. – 1405.) samo on kovao novac za Kotor, onda bosanskim kraljevima ostaje razdoblje od 1405. do 1420. godine, što isključuje prvu Ostojinu vladavinu. Tada su dinare mogli kovati Tvrtko II. (I. vladavina 1404. – 1408.) STEPhOS: RA – SIE: > : BO: T: REX (2), a Ostojin tip STEPhS: RA-SIE: >: BO: REX (3) pomiče se u njegovu II. vladavinu (1409. – 1418.), nakon koje bosanski kraljevi nisu više vladali Kotorom, što isključuje kratku vladavinu Stjepana Ostojića (1419. – 1420.) i početak II. vladavine Tvrtka II.

Drugo doba kraljevskog novca

Nakon proučavanja novca bosanskih kraljeva kovanih za potrebe grada Kotora vraćamo se ponovno u Bosnu, koja se tada nalazila u bitno drukčijoj situaciji privrednoga poleta i istovremene turske političke, vojne, gospodarstvene, financijske i monetarne prisutnosti i njihova pritiska,¹²⁵ čime su se mnogi okoristili, pa i Sandalj Hranić, koji je svoje turske akće deponirao u Dubrovniku.¹²⁶ Takve okolnosti obilježavaju razdoblje

¹²⁵ Benac, dr. Alojz; Sergejević, Dimitrije; Mazalić, Đoko, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955., str. 137. Lovrenović, *Dubravko*, Na klizištu povijesti, str. 224.-225.

¹²⁶ Lilek, Emilijan, Riznica porodice "Hranići" (nadimak Kosača), str. 4.-5., 7.-8. Kurtović, Esad, "Državni depozit", str. 62., 87.-89., 93., 95., 102.-103.

od sredine II. vladavine kralja Stjepana Ostoje, koga su 1414. godine Turci obvezali na plaćanje harača, do osmanskoga zauzimanja srednjovjekovne Bosne (1414. – 1463.), a od 1428. godine dovele su do iznimno bogate produkcije bosanskog novca, što odgovara drugom razdoblju bosanskoga kraljevskog novčarstva, odnosno - ukupno gledajući - kasnom dobu bosanske srednjovjekovne numizmatike. O tome sam već pisao,¹²⁷ pa pozivam čitaoce da koriste taj rad i u njemu navedenu literaturu, a ovdje navodim samo najvažnije tamo iznesene teze:

- najkasnije oko 1428. godine Tvrtko II. aktivira bosansku kovnicu;
- od tada pa do definitivnoga turskog zauzimanja bosanski novac kovan je po turskoj novčanoj stopi s odnosom: 1 groš = 1½ akča i 1 dinar = 1 akča;
- veliki bosanski zlatnik - četverostruki dukat kovan je prema zapadnom uzorku između 1458. i 1460. godine i numizmatička je posljedica političkih manevara kralja Stjepana Tomaša;
- određeni heraldički elementi četverostrukoga dukata nemaju stvarno, nego fiktivno značenje u smislu poznatih srednjovjekovnih situacija uzurpacije grbova i titulatura - preuzimanja tuđih (seniorskih, sizerenskih) grbova;
- tri važne prilike i tri razloga koje je kralj Stjepan Tomaš imao za kovanje četverostrukoga dukata bili su: ogromni iznos harača u zlatu koji je tražio sultan Mehmed II. (1458.), pokušaj ženidbe kraljeva sina s kćeri Francesca Sforze (1458.) i približavanje sudionicima Kongresa kršćanskih vladara u Mantovi (1459. – 1460.).

Čitaocima također upućujem na rad R. Smajlagića.¹²⁸ Važan doprinos proučavanju pojedinih aspekata bosanskoga kraljevskog novca dao je u međuvremenu i T. Mikulić, pa upućujem i na njegove radove.¹²⁹

¹²⁷ *Sulejmanagić, Amer*, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414.-1463.) – monetarni aspekt, str. 127.–173.

¹²⁸ *Smajlagić, Robert*, Doprinos proučavanju novca Kraljevine Bosne kovanoga za njezina posljednja tri kralja, Numizmatičke vijesti, br. 59., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2006., str. 129.–142. Isti je rad 2008. godine objavljen i u izdanju Zavičajnog muzeja Visoko.

¹²⁹ *Mikulić, Tihomir*, Bosanski kraljevski zlatnik (četverostruki dukat) Stjepana Tomaševića ili Tvrtka I.?, Numizmatičke vijesti, br. 60., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2007., str. 174.–189. *Isti*, O Tvrtkovu kraljevskom zlatniku, o njegovoj krunidbi te o crkvi bosanskoj - I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2008., str. 110. – 164. *Isti*, O Tvrtkovu kraljevskom zlatniku, o njegovoj krunidbi te o crkvi bosanskoj - II. dio, Numizmatičke vijesti, br. 62., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2009., str. 77. – 126.

Slika 23. Groševi kralja Tvrtka II.

Slika 24. Dinari kralja Tvrtka II.

Slika 25. Poludinar kralja Tvrtka II.

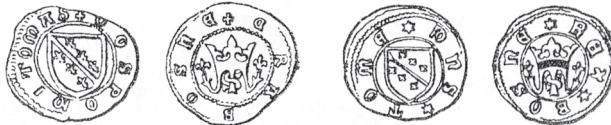
Slika 26. Četverostruki dukat kralja Stjepana Tomaša

Slika 27. Groševi kralja Stjepana Tomaša

Slika 28. Dinari kralja Stjepana Tomaša

Slika 29. Poludinari kralja Stjepana Tomaša

Slika 30. Dinari kralja Stjepana Tomaševića

Slika 31. Poludinar kralja Stjepana Tomaševića

Izvori ilustracija

- Slika 1. i 2.: *Klaić, Vjekoslav*, Povijest Hrvata, knjiga četvrta.
- Slika 3.: http://rubens.anu.edu.au/raid5/hungary/budapest/museums/museum_of_budapest_history/seals/index.php?page=3
- Slika 4.: *Einhorn, Erich, Černý Blahoslav*, Prague Castle.
- Slika 5. – 10.: *Anđelić, Pavao*, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine.
- Slika 11.; 16. i 17.: *Nedeljković, Ljubomir*, Problem kovanja novca kralja Stefana Ostoje.
- Slika 12.: <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Daguerre&O=7875812&E=JPEG&NavigationSimplifree=ok&typeFonds=noir> (05. V. 2010.)
- Slika 13.: *Thallóczy, dr. Ljudevit*, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije.
- Slika 14.; 23. – 25.; 27. – 31.: *Rengjeo, Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien.
- Slika 15. i 18.: *Novaković, Staniša*, Novac Stjepana Dabiše.
- Slika 19.: *Dobrinić, Julijan*, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku I. dio.
- Slika 20.: *Korčmaroš, Ladislav*, Katorski novac, I. (bakreni).
- Slika 21.: *Korčmaroš, Ladislav*, Katorski novac (II.), II. srebrni.
- Slika 22.: Zbirka Zavičajnog muzeja u Visokom.
- Slika 26.: *Sulejmanagić, Amer*, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414.-1463.) – monetarni aspekt.

Izvori

- Grupa autora*. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine – tom 2., Zemaljski muzej BiH; Sarajevo, 1988., (Regija 13. – Travnik, Zenica, Pucarevo (Novi Travnik), Vitez i Busovača) i arheološka karta u Mapi 2 – Regija 13. - Srednji vijek.
- Anđelić, Pavao*, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti BiH, djela, knjiga XXXVIII., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23., ANUBiH, Sarajevo, 1970.
- Dobrinić, Julijan*, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, Numizmatički studio Dobrinić – Dobrinić & Dobrinić d.o.o., Rijeka, 2002.
- Glavaš, Tihomir*, Druga ostava bosanskog novca iz Ribića kod Konjica, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, nova serija, svezak 44., Sarajevo, 1989.
- Miklošić, Fr.*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Viennae, 1858.

- Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Krista – 1918.), Vitagraf, Rijeka, 1992.
- Mirnik, I. A.*, Coin Hoards in Yugoslavia, B.A.R. International Series 95, B.A.R., Oxford, 1981.
- Rengjeo, Ivan*, Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (GZM), LV. – 1943., Sarajevo, 1944.
- Rengjeo, Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz, Graz, 1959.
- Smičiklas, T.*, Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, svezak XII., Zagreb, 1914.
- Thallóczy, dr. Ljudevit*, Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 1897.
- Truhelka, dr. Čiro*, Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1905.

Literatura

- Grupa autora*, Kultura Pavlina u Hrvatskoj 1244-1786 – Osnovni katalog, Globus, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Ančić, Mladen*, Putanja klatna – Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, ZIRAL – Zajednica izdanje ranjeni labud, Zadar – Mostar, 1997.
- Andrić, Stanko*, Mjesto svadbe bana Tvrtka I. i franjevački samostan “Sveti Ilija”, Scrinia slavonsica, 4., Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2004.
- Badurina, Anđelko* (urednik), Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Bazler, Đuro*, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, Prilozi, godina XI.-XII., broj 11.-12., Institut za istoriju, Sarajevo, 1975.-1976.
- Benac, dr. Alojz; Sergejevski, Dimitrije; Mazalić, Đoko*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955.
- Božić, Ivan*, Kotor posle prihvatanja mletačke vlasti, 12 vjekova Bokeljske mornarice, Monos, Beograd, 1972.
- Čremošnik, dr. Gregor*, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Nova serija – svezak IV.-V., Sarajevo, 1950.
- Čremošnik, dr. Gregor*, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Nova serija – svezak VII., Sarajevo, 1952.
- Ćirković, Sima*, Istorija srednjovekovne bosanske države, Srpska književa zadruga, Beograd, 1964.
- Ćirković, Sima*, Susreti velikih civilizacija oko 1300 – Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi, Jugoslovenski istorijski časopis, 1.-2., Beograd, 1975.
- Dinić, Mih. J.*, O krunisanju Tvrtka I za kralja, Glas Srpske kraljevske akademije, CXLVII., drugi razred, 75., Beograd, 1932.
- Dinić, Mihailo*, Veliki bosanski zlatnik, Istoriski časopis, III., Srpska akademija nauka, Beograd, 1952.

- Dinić, Mihailo*, Dušanova carska titula u očima savremenika, Zbornik cara Dušana - Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Srpska akademija nauka, Beograd, 1951.
- Džaja, Srećko M.*, Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, Jukić, br. 15., Zbor franjevačkih bogoslova "Jukić", Sarajevo, 1985.
- Dozić, Hakija*, Novac srednjovjekovne Bosne, Numizmatičar, br. 1., godina I., Numizmatičko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971.
- Ehm, Josef*, Praha, Panorama, Praha, 1985.
- Einhorn, Erich; Černý Blahoslav*, Prague Castle, Pressfoto, Praha, 1967.
- Goldstein, Ivo* (urednik), Hrvatska, Europa, svijet – kronologija, Novi liber, Zagreb, 2002.
- Ivanišević, Vujadin*, Razvoj heraldike u srednjovjekovnoj Srbiji, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XLI., Beograd, 2004.
- Jireček, Konstantin*, Istorija Srba, prva knjiga, Naučna knjiga, Beograd, 1952.
- Kalić, Jovanka*, Raška kraljevina – Regnum Rasciae, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XLI., Beograd, 2004.
- Klaić, Nada*, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Klaić, Vjekoslav*, Povijest Hrvata – knjiga prva, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1988.
- Klaić, Vjekoslav*, Povijest Hrvata – knjiga četvrta, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1988.
- Klaniczay, Gábor*, Holy Rulers and Blessed Princesses – Dynastic Cults in Medieval Central Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Korčmaroš, Ladislav*, Kotorski novac, I. (bakreni), Numizmatičke vijesti, br. 43., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 1990.
- Korčmaroš, Ladislav*, Kotorski novac (II.), II. srebrni, Numizmatičke vijesti, br. 44., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 1991.
- Kurtović, Esad*, "Državni depozit" (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413. godine), Prilozi, br. 28., Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1999.
- Lilek, Emilijan*, Riznica porodice "Hranići" (nadimak Kosača), Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga II., godina I., Sarajevo, april-juni 1889.
- Lovrenović, Dubravko*, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae, 3.-4., Sarajevo, 1999.
- Lovrenović, Dubravko*, Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006.
- Mekanović, Husein Sejko*, Heraldički simboli, pečati i novac bosanskoga kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377?-1391), Bošnjak, godina II., broj 4., dodatak, Ljubljana, januar 2004.
- Mikulić, Tihomir*, Bosanski kraljevski zlatnik (četverostruki dukat) Stjepana Tomaševića ili Tvrtka I.?, Numizmatičke vijesti, br. 60., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2007.
- Mikulić, Tihomir*, O Tvrtkovu kraljevskom zlatniku, o njegovoj krunidbi te o crkvi bosanskoj - I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2008.
- Mikulić, Tihomir*, O Tvrtkovu kraljevskom zlatniku, o njegovoj krunidbi te o crkvi bosanskoj - II. dio, Numizmatičke vijesti, br. 62., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2009.
- Mrđenović, Dušan; Palavestra, Aleksandar; Spasić, Dušan*, Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele, Nova knjiga, Beograd, 1987.
- Nedeljković, Ljubomir*, Problem kovanja novca kralja Stefana Ostoje, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVI., Kotor, 1968.
- Novaković, Staniša*, Novac Stjepana Dabiše, Numizmatičar, br. 6., Narodni muzej Beograd – Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 1983.
- Peić Čaldarović, Dubravka*, Grbovi hrvatskoga plemstva – činjenice kulturnog naslijeđa i identiteta, Povijesni prilozi, 31., Hrvatski institut za povijest, 2006.

- Perojević, Marko*, Kralj Stjepan Tvrtko I., Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., knjiga prva, treće izdanje, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1998.
- Petrović, Miodrag M.*, Crkvenodržavne ideje svetoga Save između Carigrada i Rima, Međunarodni naučni skup Evropa i Srbi, Zbornik radova, Istorijski institut SANU, Pravoslavna reč, Beograd, 1996.
- Rački, Fr.*, Stari grb bosanski, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga CI., Zagreb, 1890.
- Radojčić, Nikola*, Obred krunisanja bosanskoga kralja Tvrtka I – prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku, posebna izdanja, knjiga CXLIII., Srpska akademija nauka, Beograd, 1948.
- Rengjeo, Ivan*, Kraljevski novac Tvrtka I., Numizmatičke vijesti, br. 1., Numizmatičko društvo u Zagrebu (HND), 1939.
- Šmajlagić, Robert*, Doprinos proučavanju novca Kraljevine Bosne kovanoga za njezina posljednja tri kralja, Numizmatičke vijesti, br. 59., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2006.
- Sulejmanagić, Amer*, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414.-1463.) – monetarni aspekt, Numizmatičke vijesti, br. 60., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2007.
- Sulejmanagić, Amer*, Rani bosanski novac, I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb, 2008.
- Šuica, Marko*, Nemirno doba srpskog srednjeg veka, Službeni list SRJ, Beograd, 2000.
- Šuljak, Andrija*, Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, Studia vrhbosnensia, 4., Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991.
- Thallóczy, dr. Ljudevit*, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, V., br. 1., Sarajevo, 1893.
- Woodcock, Thomas, Robinson, John Martin*, The Oxford Guide to Heraldry, Oxford University Press, Oxford, 1988.
- Živković, dr. Pavo*, Prve vijesti o bosanskoj kovnici novca poslije smrti Tvrtka I. Kotromanića, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1979.

Internet

- http://rubens.anu.edu.au/raid5/hungary/budapest/museums/museum_of_budapest_history/seals/index.php?page=3
- <http://www.zupa-vela-luka.hr/sveci-opis.asp?svetac=363> (04. IV. 2010.)
- <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Daguerre&O=7875812&E=JPEG&NavigationSimplifiee=ok&typeFonds=noir> (05. V. 2010.)
- <http://www.heraldique-europeenne.org/Accueil.htm> (05. V. 2010.)